

Slezská univerzita v Opavě

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

ESF projekt OP vzdělávání pro konkurenceschopnost

„Inovace a modernizace výuky a zvyšování odborných kompetencí“

B o h u m i l K o u k o l a

Sociální psychologie

Učební text pro distanční studium

Opava 2011

Slezská univerzita v Opavě

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Obecná charakteristika práce

Tento studijní materiál vznikl v rámci projektu „**Inovace a modernizace výuky a zvyšování odborných kompetencí**“, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem (ESF) a státním rozpočtem České republiky.

Registrační číslo projektu:	CZ.1.07/2.2.00/15.0173
Oblast podpory:	7.2.2 Vysokoškolské vzdělávání
Datum zahájení realizace projektu:	1. 10. 2010
Datum ukončení realizace projektu:	31. 12. 2012

Název:	Sociální psychologie
Autor:	doc. PhDr. Bohumil Koukola, CSc.
Vydání:	první, 2011
Jazyková korekce:	autor studijní opory
Počet stran:	78

© Bohumil Koukola

© Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik v Opavě

Obsah

1	Úvodem	5
2	Rychlý náhled studijního materiálu	6
3	Úvod do studia sociální psychologie, předmět a vztah sociální psychologie k jiným oborům	8
3.1	<i>Vztah sociální psychologie k jiným oborům</i>	10
4	Utváření sociálně psychologických idejí (směry a vybrané teorie sociální podmíněnosti člověka)	12
4.1	<i>Vybrané teorie sociální podmíněnosti člověka</i>	15
5	Socializace jako vztah mezi jedincem a jeho prostředím	18
6	Sociální interakce	23
7	Sociální percepce	26
7.1	<i>Chyby při posuzování (hodnocení) v rámci sociální percepce</i>	27
8	Sociální komunikace	30
8.1	<i>Charakteristika a struktura komunikace v sociální psychologii</i>	30
8.2	<i>Formy a kontext komunikace</i>	32
8.3	<i>Dynamika a typy komunikace</i>	34
8.3.1	<i>Komunikace mezi muži a ženami</i>	35
9	Náročné, problémové, frustrační, zátěžové (stresující) a konfliktní sociální situace	38
9.1	<i>Náročné životní situace</i>	39
9.1.1	<i>Problémové situace</i>	40
9.1.2	<i>Frustrační situace</i>	40
9.1.3	<i>Zátěžové (stresující) situace</i>	42
9.1.4	<i>Konfliktní situace</i>	43
10	Psychologie skupinového života	47
10.1	<i>Psychologická charakteristika sociální skupiny</i>	48
10.1.1	<i>Klasifikace sociálních skupin</i>	48
10.1.2	<i>Vlastnosti skupin a skupinové normy</i>	52
10.1.3	<i>Struktura skupiny (pozice – status – role)</i>	54
10.1.4	<i>Vedení a řízení skupiny</i>	55
10.1.5	<i>Styl řízení</i>	58
11	Sociální postoje	61
11.1	<i>Obecná charakteristika postojů</i>	61
11.2	<i>Struktura a organizace postojů</i>	63
11.2.1	<i>Organizace (funkce) postojů</i>	63
11.3	<i>Předsudky</i>	65
11.3.1	<i>Vznik a funkce předsudků</i>	66
11.3.2	<i>Změna postojů a předsudků</i>	67
11.3.3	<i>Předsudky v současnosti</i>	69
12	Možnosti aplikace některých metod a technik sociální psychologie v praxi	71

12.1	<i>Specifikum aplikovaného výzkumu v sociální psychologii</i>	72
13	Závěr teoretické části	75
14	Použitá literatura a zdroje	77
14.1	<i>Seznam studijní literatury – doplňující</i>	78

1 Úvodem

Učební text „Sociální psychologie“ je určen studentům distančního studia Sociální patologie, Učitelství, Veřejné správy a regionální politiky na Slezské Univerzitě v Opavě. Mohou ho také využít i studenti prezenčního studia. Jde o základní učební text, nikoli o ucelenou učebnici. Má posloužit jako úvod k hlubšímu studiu této psychologické disciplíny a vyžaduje další aktivitu studentů při samostudiu. Studium sociální psychologie přispěje nejen k zdokonalení orientace v síti mezilidských kontaktů a vztahů, ale odhalí i to, „zdali“ a „jak“ jsme disponováni pro specializovanou profesi, jejíž nedílnou součástí bude „preventivní ovlivňování jiných“.

Domnívám se, že využitelnost předkládaného textu je mnohem širší, protože sociálně psychologické poznatky jsou prakticky užitečné a mohou být prospěšné všem odborníkům, kteří se v rámci svých profesí zabývají chováním lidí v sociálním prostředí.

Struktura učebního textu navazuje nejen na tradici a dynamiku sociálně psychologických problémů, ale i na možnosti aplikace sociální psychologie v praxi. Záměrem autora je mj. přispět k rozšíření sociálně psychologického myšlení i k zvyšování odborných kompetencí studentů Slezské univerzity v Opavě.

Autoři

Opava, srpen 2011

2 Rychlý náhled studijního materiálu

Předkládaný studijní materiál je věnován závažné problematice a skutečnosti, že **člověk je sociální bytost** a že to, jak se jí stává, určuje podstatným způsobem kvalitu jeho života, individuální originalnost osobnosti i klíčové momenty jeho životní cesty. Stručně si ozřejmíme hlavní směry a vybrané teorie sociální podmíněnosti vývoje člověka (kořeny vývoje sociální psychologie). Podrobněji se zaměříme na ontogenetický proces, na **socializaci**, během níž jedinec vrůstá do společnosti, osvojuje si její poznatky, zvyky, postoje, víry, normy, ideály, internalizuje hodnoty a způsoby nahlížení světa převládající ve skupině a společnosti, osvojuje si kulturu (proces enkulturace). Pronikneme do problematiky sociálních vztahů (sociálních percepce, komunikací a interakcí) probíhajících mezi pracovníkem různých profesí a klientem (respondentem, žákem, pacientem) a všeobecně mezi lidmi navzájem v různých sociálních skupinách.

Společenské prostředí člověka je neustále se proměňujícím komplexem rozmanitých a různorodých vlivů a podobně jako přírodní prostředí je i prostředí sociální silně „znečištěno“. V této souvislosti mluvíme o „ekologii mezilidských vztahů“, čímž chceme vyjádřit analogii mezi narušeným bio-systémem a systémem sociálním. Proto se budeme věnovat náročným, problémovým, frustračním, zátěžovým, konfliktním sociálním situacím a člověku v nich, abychom byli schopni je nejen rychle rozpoznat, ale abychom co nejvíce porozuměli mechanismům i okolnostem situačního chování.

Vzhledem k tomu, že značná část našeho žití probíhá ve společnosti a ve spolupráci s jinými lidmi, objasníme si psychologii skupinového života. Člověk je od narození členem nějaké skupiny a vlivu skupiny nikdy zcela neunikne. Celý jeho vývoj je závislý na kvalitě a úrovni skupiny, ke které patří. S problematikou struktury skupiny velmi úzce souvisí problém vůdcovství, tedy řízení a vedení skupiny, kterému věnujeme samostatnou kapitolu.

Každodenně se stáváme terčem bezpočtu pokusů ovlivňování v osobní komunikaci i v masmédiích, jejichž cílem je změna či posílení našich postojů. Koncept postojů se stal jedním z hlavních témat v dějinách sociální psychologie. Postoje představují hlavní orientační veličinu individua vůči sobě samému i vůči jeho sociálnímu i přírodnímu prostředí. Této problematice se věnujeme v předposlední kapitole tohoto učebního textu. Poslední kapitola teoretické části učebního textu je zaměřena na možnosti aplikace některých metod a technik sociální psychologie v praxi.

Cíle studijního materiálu:

Studijní opora „Sociální psychologie“ navazuje na základní, teoretické psychologické disciplíny (obecnou psychologii, psychologii osobnosti, vývojovou psychologii). Cílem předmětu sociální psychologie je osvojení si základních pojmů, poznatků, vědeckých teorií a jejich uvedení do souladu s dřívějšími poznatky tak, aby absolvováním tohoto předmětu byla u studenta vytvořena základní poznatková báze pro její použití v praktické činnosti.

Po prostudování studijního materiálu a doporučeném samostudiu **budete schopni:**

- Rozpoznat mechanismy fungování mezilidských vztahů a sociálních útvarů (skupin, davů, společenství).
- Pochopit praktické dopady socializace osobnosti, jakož i mechanismy sociálního učení.
- Analyzovat základní složky sociálního styku lidí (percepci, komunikaci, interakci).

Budete umět:

- Vniknout do složité struktury a organizace sociálních postojů.
- V seminářích, cvičeních i praxi aplikovat vybrané metody a techniky sociální psychologie.
- Vysvětlit chování člověka v zátěžových a konfliktních společenských situacích.

Získáte:

- Náhled do psychologie skupinového života, do vedení a řízení skupin.

3 Úvod do studia sociální psychologie, předmět a vztah sociální psychologie k jiným oborům

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V úvodní kapitole se seznámíte s pojetím sociální psychologie, jejím předmětem a vztahem sociální psychologie k jiným oborům.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- definovat sociální psychologii,
- objasnit a vymežit její předmět i dva znaky charakteristické pro pojetí sociální psychologie,
- pochopit vztah sociální psychologie k jiným oborům.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Sociální psychologie, sociální souvislosti života, sociální vývoj, znaky sociální psychologie, kulturní antropologie.

PRŮVODCE TEXTEM KAPITOLY

Sociální psychologie má zásadní význam pro kvalitu práce pracovníků v různých profesích. Jinými slovy, nelze být plně kvalifikovanými a kompetentními odborníky v problematice sociální patologie a prevence, učitelství, ve veřejné a státní správě, když:

- neporozumíme závažné skutečnosti, že **člověk je sociální bytostí** a že to, jak se jí stává, určuje podstatným způsobem kvalitu jeho života, individuální svéráz jeho osobnosti i peripetie jeho životní cesty,
- se nedokážeme **orientovat v otázkách vlivu sociálních činitelů na psychický vývoj, na činnost a výkon každého člověka, na utváření jeho osobnosti,**
- nedokážeme **pochopit individuum v jeho příslušnosti do rodiny** a analyzovat zde jeho postavení tak, abychom mohli rodičům poskytnout účinné rady a doporučení,
- nedokážeme **pronikat do problematiky sociálních vztahů (interakcí, komunikací) probíhajících mezi profesionálem a klientem (respondentem, pacientem) a všeobecně mezi lidmi navzájem v různých sociálních skupinách,**
- nedokážeme překonat pohled na své klienty či žáky jen jako na jednotlivce a zaujmout k nim stanovisko respektující jejich **začleněnost do skupin a kolektivů,** v nichž zaujímají určité postavení a také uplatňují svůj vliv, hledají uznání a jistotu, spolupracují či soutěží,

- nedokážeme klást si otázky nejen o možnostech (potencialitách) dalšího sociálního vývoje, ale také po činitelích, kteří tyto možnosti blokují, tlumí, brání jejich využití. A neuvědomíme-li si, že my sami, můžeme toto blokování potencialit způsobovat tím, jak ke svým klientům přistupujeme, jak na různé jejich projevy reagujeme, jak s nimi jednáme (upraveno dle Helus, 2001, s. 7).

Sociální psychologii chápeme jako vědní disciplínu, zabývající se člověkem v sociálních souvislostech jeho života. Toto lapidárně vyjádřené pojetí ovšem vyžaduje upřesnění toho, v jakém smyslu se hodláme člověkem zabývat a co budeme považovat za sociální souvislosti jeho života.

Obrat „**zabývající se člověkem**“ znamená, že **sociální psychologie zkoumá, jak sociální souvislosti působí na jeho:**

- **osobnost**, to jest především vlastnosti, charakteristiky, individuální svéráz, životní postoje, názorové orientace,
- **vývoj a rozvoj**, včetně využívání či naopak blokování vnitřních vývojových rozvojových možností,
- **chování a jednání**, včetně aktivizace či naopak tlumení projevů v různých situacích,
- **výkony**, včetně jejich limitování či naopak stupňování,
- **rozpoložení, kondici**,
- **zdravotní stav**, včetně normality či naopak odchylek od ní,
- **začleňování, sounáležitost s druhými**, včetně krizí a konfliktů.

Obrat „**sociální souvislosti života**“ znamená, že sociální psychologie se člověkem zabývá především v souvislosti s působením:

- **druhých lidí**, s nimiž se stýká a interaguje; ztotožňuje, srovnává; podle kterých se orientuje, na kterých je závislý (či kteří jsou závislí na něm); s nimiž soutěží či spolupracuje; se kterými je v konfliktu či harmonickém soužití; které vede či kterými je veden; které miluje či nenávidí; u kterých hledá útočiště či kterých se bojí.
- **sociálních skupin**, do kterých přináleží a ve kterých zaujímá určité postavení (realizuje určitou roli, usiluje o určitý vliv), vůči kterým zaujímá postoj, s nimiž se identifikuje či od kterých se distancuje.
- **společenských, hospodářských, politických a kulturních poměrů**, ovlivňujících jeho hodnotové orientace (to, oč usiluje, na čem mu záleží); normy a principy, kterými se řídí; přesvědčení a víry, které zastává; události, ve které doufá či kterých se obává.
- zvyklostí a pravidel; obvyklých či mimořádných životních způsobů.

Pro pojetí sociální psychologie jsou charakteristické následující dva znaky:

a) člověk nevystupuje v jejím zorném poli jenom **jako objekt vlivů**, které na něho ze sociálního okolí dopadají, aby si jej přizpůsobovaly („tvarovaly“) v souladu se svými skupinovými, společenskými, státními, politickými a jinými cíli. Sociální psychologie zkoumá člověka také **jako subjekt, tzn. jako iniciátora dění**. Člověk na působení sociálních vlivů reaguje, vnitřně je zpracovává, zaujímá k nim stanoviska (mnohdy i bojovně kritická), pokouší se vydobýt si na nich svoji autonomii, měnit je a adaptovat zájmům svým. Dynamika působení sociálních vlivů na člověka a zpětného působení člověka na vývoj těchto vlivů

zakládá drama plné napětí. Sociální psychologie se snaží toto drama postihnout tak, aby vztahy mezi společností a jedincem byly právy jak této společnosti, tak i tomuto jedinci.

b) sociální psychologie:

- **shromažďuje velké množství poznatků**, získaných nejrůznějšími druhy bádání **a podává jejich výklad**,
- **rozvíjí svůj metodický aparát**, tzn. vypracovává výzkumné strategie a konstruuje konkrétní metodiky, schopné zajistit, že její poznatky budou objektivní s jasně definovanou platností, že budou ověřitelné a přístupné kritickému posouzení,
- **formuluje** na základě svých poznatků **doporučení pro praxi, včetně tvorby metod**, umožňujících řešení problémů a nápravu nežádoucích stavů; tedy metod **sociálně psychologické intervence (zasahování)**, od poradenství po korekce, sociální terapii apod. (Helus, Z., tamtéž, s. 13–14).

Podle Řezáče (1998, s. 18), sociální psychologie studuje a objasňuje:

- společenský život člověka, tj. především jeho vztahy k jiným lidem, společenské aktivity a činnosti; zvláštnosti sdružování lidí i psychologické aspekty struktury a dynamiky sociálních útvarů (skupin, společenství).
- vlivy kulturního prostředí na člověka; studuje rozmanité způsoby sebeprojevu a seberealizace člověka v podmínkách sociálního prostoru jeho existence.
- základní poznatky o mechanismech fungování mezilidských vztahů a sociálních útvarů (skupin, davů, společenství); o sociálním učení a společenské dimenzi procesu dotváření a vývoje osobnosti; o základních složkách sociálního styku lidí (komunikaci, percepci, interakci); o genezi vzniku i struktuře a dynamice postojů; o člověku v zátěžových a konfliktních společenských situacích atd.

Sociální psychologie je věda o chování, prožívání a zkušenostech jednotlivce ve společnosti. Studuje např. vrůstání jedince do společnosti, vztahy a interakce osobnosti a skupiny, utváření rolí a pozic jedince ve skupinách. Pojem sociální je odvozen od latinského výrazu **socius**, což znamená druh, společník, někdo, kdo je s někým nějak v kontaktu (Kohoutek, R. a kol., 1998, s. 3).

3.1 Vztah sociální psychologie k jiným oborům

Sociální psychologie patří mezi základní psychologické vědy (disciplíny) a úzce se vztahuje k obecné a vývojové psychologii. Velmi blízký vztah má k sociologii a kulturní antropologii. I když vychází z jejich závěrů, není s nimi identická. Mají společná témata, která však zkoumají z různých hledisek.

- **Tématika sociální a vývojové psychologie** se překrývá zejména v oblasti socializace dítěte, kde se pojednává o tom, jak se člověk z původně biologického tvora vyvíjí ve společenskou bytost s diferencovaným prožíváním a chováním. Na rozdíl od vývojové

psychologie, která zkoumá ontogenetický vývoj všech psychických funkcí, studuje sociální psychologie účinky sociálních a kulturních faktorů v raném dětství.

- **Sociální psychologii nelze oddělit ani od sociologie**, protože sociálně psychologické jevy je nutno vykládat v kontextu společenské existence člověka. Tím, že se sociologie vyvíjela paralelně se sociální psychologií, je vždy trochu studiem sociálně psychologických procesů. Sociologa zajímá, co si lidé myslí o určité situaci, o sociálních jevech a proč jsou jejich postoje právě takové. Ale ani sociální psychologie nemůže abstrahovat od sociologických poznatků, když zkoumá jevy v souvislosti s jejich sociální podmíněností. Obě vědy se prolínají zejména v oblasti studia malých skupin.
- **Kulturní antropologie**, která se zabývá studiem zvláštností různých lidských skupin a kultur, velmi pomohla sociální psychologii. Objevy kulturních antropologů byly jedním ze zdrojů sociální psychologie. Na druhé straně i tak významní kulturní antropologové jako Margaret Meadová, B. Malinowski a R. Benedictová se při svých výzkumech systematicky opírali o psychologické poznatky sociální psychologie (Nerudová, L., 1989, s. 5–6).

SHRNUTÍ KAPITOLY

Sociální psychologie patří mezi základní psychologické vědy a zabývá se tím, jak se člověk z původně biologického tvora vyvíjí ve společenskou bytost s diferencovaným prožíváním a chováním.

Sociální psychologie je věda o chování, prožívání a zkušenostech jednotlivce ve společnosti. Je to **vědní disciplína zabývající se člověkem v sociálních souvislostech jeho života**.

Zkoumá člověka nejen jako objekt vlivů, které na něho ze sociálního okolí dopadají, **ale také jako subjekt**, tzn. jako iniciátora dění. Úzce se vztahuje k obecné a vývojové psychologii, k sociologii a kulturní antropologii.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Význam studia sociální psychologie pro pracovníka v pomáhajících profesích, učitelství, ve veřejné a státní správě.
- Uveďte různé definice sociální psychologie a objasněte, co tvoří její předmět.
- Vyjmenujte dva znaky charakteristické pro pojetí sociální psychologie.
- Objasněte vztah sociální psychologie k jiným oborům.
- Co je to kulturní antropologie.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- Seznámení se s dalšími, u nás dostupnými prameny (např. práce Výrost, J., Slaměník, I. *Sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: ISV, 1997, 453 s. ISBN 80-5866-20-X.).
- Student si vybere další dvě z výše uvedených knížek, všimne si jejich rozdílů v uspořádání a ujasní si, na co jedna z nich klade důraz oproti druhé (kromě práce Heluse a Řezáče, které jsou povinným minimem ke zkoušce).
- Student si připraví ke konzultaci klíčové termíny a pokusí se je co nejpřesněji charakterizovat.

Odkazy na studijní literaturu pro kapitolu 3

ČÍŽKOVÁ, J. *Přehled sociální psychologie*. Dotisk 1. vyd. z roku 2000, Olomouc: VUP, 2001, s. 5–8. ISBN 80-244-0150-9.

HELUS, Z. *Úvod do sociální psychologie*. Skripta, Praha: PF UK, 2001, s. 7–14. ISBN 80-7290-054-4.

HEWSTONE, M., STROEBE, W. *Sociální psychologie*. Moderní učebnice sociální psychologie. 1. vyd. Praha: Portál, 2006. 776 s. ISBN 80-7367-092-5.

KOHOUTEK, R. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Brno: CERM, 1998, s. 3–4. ISBN 80-7204-064-2.

MUSIL, J. V. *Speciální psychologie I*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 1999, s. 37–38.

NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. 1. vyd. Praha: Academia, 1999, s. 9–18. ISBN 80-200-0690-7.

NERUDOVÁ, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989, s. 1–6. ISBN 20-210-0155-0 (sv. 2).

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 9–14. ISBN 80-8593-48-6.

VÝROST, J., SLAMĚNÍK, I. *Sociální psychologie / Sociálna psychológia*. 1. vyd. Praha: ISV, 1997, s. 1–18. ISBN 80-5866-20-X.

4 Utváření sociálně psychologických idejí (směry a vybrané teorie sociální podmíněnosti člověka)

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Seznámení s vývojem a stručnou historií vzniku sociální psychologie. Hledání kořenů jejího vzniku. Objasnění vybraných směrů a teorií sociální podmíněnosti vývoje člověka.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Odpovědět na otázky: Co to znamená sociální povaha člověka?
- Co je podstatou společenskosti člověka?

Získáte:

- Vhled do historie vzniku sociální psychologie.

Budete schopni:

- Vysvětlit teorie dokládající sociální podmíněnost vývoje člověka.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Společná činnost, sociální podmíněnost, sociální styk, sociálně psychologická teorie, sociální učení, vědomí národa, davová psychóza, anonymita, afektivita, instinkt, sklon, tendence, sociální behaviorismus, kognitivismus, symbolický interakcionismus, emergentní skutečnost.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Chceme-li detailně porozumět specifikům sociální psychologie, musíme vyjít z historického podkladu tohoto oboru (viz Úvod do sociální psychologie z historického hlediska – Hewston, M., Stroebe, W. Sociální psychologie. 1. vyd. Praha: Portál 2006, s. 27 a dále).

Potřeba poznat charakter společné činnosti a forem sociálního styku, které se při ní utvářejí, je stejně stará jako sama tato společná činnost. Z generace na generaci byly přenášeny obřady a tabu, které působily jako určité mravní regulátory lidského styku. Určitá tajemství působení na publikum byla známá i starověkým řečníkům. V těchto osobitých formách existuje „sociálně psychologické myšlení“ pro celá tisíciletí, zatímco dějiny sociální psychologie jako vědecké disciplíny jsou poměrně mladým odvětvím poznání.

V rámci samostudia budou studenti odkázáni především na práce autorů Výrosta a Slaměníka (Sociální psychologie z roku 1997), kteří v prvních čtyřech kapitolách, na stranách 11–97, podrobně popisují vývoj a historii sociální psychologie, případně mohou čerpat z knihy Milana Nakonečného (1998, s. 19–32)

Nicméně, jak píše Nerudová (1989), historie sociální psychologie vlastně začíná položením otázky – co je sociální povaha člověka – co je podstatou společenskosti člověka; filozofické prameny sahají až k **Platónovi** a **Aristotelovi**. Platónův spis „Republika“ navrhuje ideální stát, v němž každý najde své místo podle svých schopností a vloh a v němž rozumová sociální organizace ochrání jednotlivce před agresivitou druhých. Pro Aristotela je člověk společenský tvor, který má přirozené schopnosti sociální organizace a sociální reagentce. Thomas **Hobbes** napsal, že život člověka v jeho přirozeném stavu, bez organizované společnosti, by byl „osamělý, ubohý a ošklivý“. Základem sociální organizace jsou lidské potřeby – hlad, žízeň, strach, sex, touha po slávě apod. Lidé utvořili společnost, aby ukojili své potřeby a bránili se proti útoku nepřátel. Podle tohoto autora tedy společnost vyrostla ze strachu a z individuálních zájmů. Někteří myslitelé 19. století předjímali vznik sociální

psychologie, jako např. v Anglii **J. Benthan**, zakladatel „utilitarismu“. Podle jeho teorií mnoho sociálních nerovností a nespravedlností způsobuje zájem individua – jeho tendence k vyhledávání slasti a tendence k vyhýbání se bolesti. Je-li tento základní zájem člověka řízen osvíceným sociálním vedením, může vést k rozvoji blahobytu celé společnosti. Jeho teorie rozvinuli **James Mill** a **John Stuart Mill**.

V Německu kolem roku 1860 založila skupina antropologů časopis věnovaný folklóru, obyčejům a jazyku primitivních národů. Tato skupina byla později nazývána psychologie národů nebo také etnopsychologie – studuje psychické zvláštnosti národů a primitivních kultur. Etnopsychologové se zajímali hlavně o skupinové duše rozmanitých ras. Z podnětu těchto psychologů začal **W. Wundt** studovat primitivní jazyky, o kterých byl přesvědčen, že nejlépe vystihují duši sociálních skupin. V roce 1900 uveřejnil pětisvazkové dílo nazvané „Psychologie národů“. I když jeho závěry později antropologové kritizovali, jeho výzkumy způsobily, že jazyk a jeho projevy se staly předmětem zájmu kulturní antropologie i sociální psychologie. Etnopsychologie zvláště v dílech kulturních antropologů dokazuje kulturní podmíněnost lidské psychiky.

Důležitý krok k ustavení sociální psychologie udělal také **Herbert Spencer**, který byl evolucionistou ještě dříve, než Darwin uveřejnil svůj „Původ druhů“. Spencer aplikoval své vývojové výklady na sociální chování a na sociální instituce. Složitou moderní společnost je možno pochopit jedině tehdy, známe-li její předchozí sociální vývoj. Spencer používal pojmu „superorganické prostředí“, aby jím vyjádřil produkty vytvořené člověkem na rozdíl od přírodního prostředí. Toto člověkem vytvořené prostředí, nazvané později „kultury“ nebo také „sociální dědictví“, se stává předmětem zájmu všech sociálních vědců, a tedy i sociálních psychologů.

Sociální psychologie se stala zvláštním odvětvím výzkumu v 90. letech minulého století, kdy byly formulovány základní zákony a principy, které řídí sociální chování člověka. Jedním z pramenů byla psychologizující sociologie **Gabriela Tarde**, který ve své knize „Zákony nápodoby“ vysvětlil společenské jevy jako vzájemné napodobování. Lidé reagují jeden na druhého především vědomou a nevědomou nápodobou. Sociální změny, obyčeje, móda a jiné druhy sociálního chování se dějí nápodobou. Značná část toho, co Tarde nazýval „nápodobou“ je dnes zahrnována pod pojmem sugesce. Dalším zdrojem sociální psychologie byla psychologie davů, jejímž zakladatelem je **Gustav LeBon**. Ve svém hlavním díle „Psychologie davu“ vysvětluje chování davu a chování shluku lidí na základě sugestibility. Dav je méně rozumným, méně inteligentním a méně mravným než jednotlivci, z nichž se skládá. Je také citovější, sugestibilnější a snadno ovladatelný silným jedincem asi tak, jako hysterický pacient podléhá přesvědčování hypnotizéra (terapeuta). V jeho práci se prolínají psychologická a sociologická hlediska. Na utváření sociální psychologie měl také vliv **Ch. H. Cooley**, který zdůrazňuje závislost individuální psychologie na příslušnosti k primárním skupinám. Svou lidskou přirozenost získává člověk ve styku s jinými lidmi (blíže viz Nerudová, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Brno: FFMU, 1989).

Z rozmanitosti prvních sociálně psychologických teorií se obvykle vydělují tři nejvýznamnější (někteří autoři hovoří o tzv. kořenech sociální psychologie). Jsou to: **psychologie národů, psychologie davu a teorie instinktů sociálního chování** (Čížková, 2001, s. 9–16).

Zatímco psychoanalýza obrátila pozornost psychologů k sociální interakci a existenci podmíněnosti psychologického reagování, kulturní antropologie obrátila pozornost ke kulturním faktorům jako determinantám lidské psychiky. Sociologové nasměřovali sociální

psychologii ke společenským jevům a podmínkám společenského života. **Na počátku 20. století tak vzniká z těchto zdrojů nové odvětví psychologie – sociální psychologie**, která začala studovat psychiku člověka v souvislosti se sociálními a kulturními faktory, které ji utvářejí, a začala se pozvolna prosazovat Aristotelova novější teze, že člověk je tvor společenský – to znamená, že i jeho psychiku je nutno studovat v kontextu společenských podmínek jeho existence (Nerudová, 1989).

4.1 Vybrané teorie sociální podmíněnosti člověka

Sociální podmíněnost vývoje člověka dokládají následující teorie (podle Heluse 2001, s. 40–68):

- **Teorie instinktového původu lidské sociálnosti.** Teorie orientované instinktivisticky spatřují zdroje lidské sociálnosti ve vrozených mechanismech, které se vytvářely po tisíciletí a staletí přirozeným výběrem. Ačkoli jsou vesměs považovány za překonané, nicméně nacházejí dodnes své stoupence, např. v souvislosti s výzkumem agrese.
- **Teorie konfliktového původu lidské sociálnosti.** Konfliktové teorie, které zdůrazňují úsilí člověka potlačovat/vytěšňovat své nedovolené a nevhodné tendence (pudy, potřeby, sklony, ...), a to s oporou o zákazy a příkazy, původně uplatňované blízkými osobami, na nichž byl jedinec závislý (zejména v dětství), a posléze přetvořené (zvnitřněné) v principy mravní autoregulace.
- **Teorie interakčního původu osobnosti.** Tato teorie zdůrazňuje poznatek, že základ osobnosti, to znamená náš vztah k sobě samotným, vyjádřený v našem sebepojetí (resp. v našem „já“), je odvozen od toho, jak se k nám chovali druzí lidé a jak jsme my sami reagovali na ně. Interakce mezi jedincem a okolím se posléze, především v dětství, přetvořila ve vztah tohoto jedince k sobě samotnému.
- **Teorie kognitivního (poznávacího) základu lidské sociálnosti.** Kognitivistické teorie kladou důraz na poznávání, především na kognitivní/poznávací konstrukty, pomocí kterých si vysvětlujeme věci a události, předvídáme průběhy dějů a jejich výsledky. Z hlediska sociální psychologie je důležité zejména to, jak se nám daří rekonstruovat tyto struktury druhých lidí, s nimiž vstupujeme do vzájemného styku. Jedině díky takovému rekonstruování se můžeme navzájem domluvit, řešit konflikty, pomáhat si, spolupracovat.
- **Teorie sociálního učení** (sociální učení klasickým, instrumentálním, operantním podmiňováním a druhé generace teorií sociálního učení, využívající poznatků kognitivistické psychologie). Tyto teorie kladou důraz na to, jak vztahy mezi podněty, které na nás působí, a zpevňování (odměňování či trestání) našich vlastních reakcí vytváří/tvaruje naše chování. Teorie sociálního učení druhé generace se nadto obohacují kognitivistickými zřeteli: berou např. v úvahu očekávání výsledku usilování, či hodnocení situace.
- **Humanistické teorie.** Zdůrazňují usilování člověka o jemu vlastní, autentické sebeuskutečnění (seberealizaci, sebeaktualizaci). Zkoumají, jak se tento vnitřní zdroj snažení střetává s tzv. podmíněnou akceptací nutící jej přizpůsobovat se vnějším nárokům, funkcím a rolím, odcizujícím je jeho vnitřní bytostné pravdě.

- **Sociocentrické a skupinově orientované přístupy.** Zdůrazňují, že sociální útvary/skupiny nejsou jen součty či průměry charakteristik jedinců/členů, ale v průběhu vzájemného styku těchto členů se konstituují jako skutečnost svého druhu, která je zcela specifická – tak zvaně emergentní. Znaky skupin, které takto emergentně vznikly, pak zpětně dalekosáhle podmiňují charakteristiky jedinců – jejich vlastnosti, chování i výkony (Helus, Z., 2001, s. 67–68).

Helus (tamtéž) dodává, že uvedené teorie sociální podstaty člověka si sice navzájem konkurují, ale současně také kooperují při hledání nových možností výkladu lidské sociálnosti. Zpravidla nekončí jen výkladem, ale poskytují pomoc – výchovnou, poradenskou, terapeutickou.

Vznik sociální psychologie v podobě, v jaké ji nyní známe, datujeme na samotný začátek 20. století. V roce 1908 se objevují dvě knihy s názvem „Sociální psychologie“. Jedna z nich, kterou napsal **E. A. Ross**, vyjasnila pojem „sugesce a nápodoby“ a ukázala, jak je možno těmito jevy vysvětlit sociální, politické a hospodářské události. Druhá, kterou napsal **W. McDougall**, vysvětlovala sociální chování na základě instinktů. Přirozený sociální život je dán instinkty odporu, bojovnosti, stádnosti. Předmět jeho psychologie ještě není zcela diferencován od obecné. Šlo vlastně o individualistický přístup k sociální psychologii na základě instinktů. Podle Allporta začíná vlastní experimentálně založená sociální psychologie až otázkou: Jak se psychologicky mění jedinec v přítomnosti jiných lidí a jak se chová v sociálních situacích? (blíže viz Hewston, M., Stroebe, W., 2006. s. 39 a s. 495)

SHRNUTÍ KAPITOLY

Ačkoliv sociální psychologie jako vědní obor existuje něco málo přes sto let, její prapůvodní kořeny – její historie začíná položením otázky – co je sociální povaha člověka – co je podstatou společenskosti člověka. Filozofické prameny tak sahají až k Platónovi a Aristotelovi. Sociálně psychologické myšlení se rozvíjelo po staletí. Vznikaly a fungovaly nejrůznější formy společenství, v nichž se jedinci utvářeli, vyvíjeli a udržovali vztahy k vzájemnému prospěchu. Objevují se dvě tendence sociálního uvažování: přístup orientovaný na sociální společenství (platonský proud) a přístup orientovaný na jedince – aristotelický proud (blíže viz Hewston, M., Stroebe, W., 2006, s. 30).

Z rozmanitosti prvních sociálně psychologických teorií se vydělily tři nejvýznamnější – psychologie národů, psychologie davu a teorie instinktů sociálního chování, které jsou považovány za kořeny vzniku sociální psychologie.

Vznik sociální psychologie v podobě, v jaké ji nyní známe, datujeme na samotný začátek 20. století.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Uvedte hlavní důvody vzniku sociální psychologie.
- Co rozumíme pojmem „kořeny sociální psychologie“?
- Jak se podílel rozvoj různých vědních disciplín na utváření sociální psychologie?
- Objasněte základní myšlenky psychologie národů, psychologie davu a teorie instinktů sociálního chování.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- Studenti v písemné formě zpracují dvě z vybraných teorií sociální podmíněnosti člověka, vytvoří jejich nejpodrobnější přehled:
 - a) příbuzných znaků
 - b) jejich rozdílů
 - c) podnětů pro jejich vzájemné doplnění

- Ke skupinové konzultaci (tutoriálu) si studenti připraví následující klíčové termíny a pokusí se je co nejpřesněji charakterizovat:
 - a) vědomí národa
 - b) davová psychóza
 - c) anonymita
 - d) afektivita
 - e) instinkt
 - f) sklon a tendence
 - g) sociální behaviorismus
 - h) kognitivismus
 - i) symbolický interakcionismus

Odkazy na studijní literaturu pro kapitolu 4:

ČÍŽKOVÁ, J. *Přehled sociální psychologie*. Olomouc: VUP, 2001, s. 9–16. ISBN 80-244-0150-9.

HELUS, Z. *Úvod do sociální psychologie*. Skripta, Praha: PF UK, 2001, s. 40–68. ISBN 80-7290-054-4.

HEWSTONE, M., STROEBE, W. *Sociální psychologie*. Moderní učebnice sociální psychologie. 1. vyd. Praha: Portál, 2006, 776 s. ISBN 80-7367-092-5.

NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. 1.vyd., Praha: Academia, 1999, s. 19–32. ISBN 80-200-0690-7.

NERUDOVÁ, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989, 64 s. ISBN 20-210-0155-0 (sv. 2).

VÝROST, J., SLAMĚNÍK, I. *Sociální psychologie / Sociálna psychológia*. 1. vyd., Praha: ISV, 1997, s. 11–97. ISBN 80-5866-20-X.

5 Socializace jako vztah mezi jedincem a jeho prostředím

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole se seznámíte s ontogenetickým procesem socializace, během kterého jedinec vrůstá do společnosti, osvojuje si její poznatky, zvyky, postoje, víry, normy, ideály, internalizuje (zvnitřňuje) hodnoty a způsoby nahlížení světa převládající ve skupině a společnosti, osvojuje si kulturu (proces enkulturace). Dozvíte se, že tento interakční socializační proces má etapovitou povahu a že je to děj permanentní, nekončící, celoživotní.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Vysvětlit hlavní princip socializace, její formy i cíle.

Získáte:

- Vhled do podstaty vlivu sociální determinace na vývoj člověka.

Budete schopni:

- Poznat, kde byla socializace úspěšná a kde neúspěšná.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Socializace, socializační proces, obecná a speciální socializace, etapy socializace, sociální učení, imitace, identifikace, sebevědomí, sebehodnocení, sebepojetí, sebeúcta, sebekoncepce, aspirace, svědomí.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Významné místo ve vývoji lidského jedince zaujímá socializační působení společnosti. Samotným zráním by se člověk nestal tím, co psychologie označuje osobností. Teprve v přizpůsobování se sociálním požadavkům se utváří vlastnosti osobnosti, které člověk musí mít, aby se stal plnoprávným členem určitého společenství. Člověk přichází do kulturní lidské společnosti jako biologická bytost vybavená poměrně chudým systémem vrozených reflexů a pudů, který jí dává možnost uskutečnit základní vitální funkce (hledání prsu, sání, polykání, vyměšování) a vyrovnávat se s požadavky nového životního prostředí (reflexy obranné, úchopové, polohové). Vlivy společnosti na jedince jsou přitom velmi různorodé. Některé z nich se vzájemně doplňují, jiné působí naopak protikladně. Ve svém celku představují **sociální determinaci vývoje člověka**. Tato determinace obsahuje nejen souhrn všech možných druhů působení společnosti na vývoj jedince, ale i souhrn vývojových změn jedince,

kteřé v důsledku tohoto působení společnosti vznikají. **Socializace je procesem celoživotním, má své formy a druhy** (obecná a speciální).

V průběhu socializace, jehož produktem je vznik lidské osobnosti, dochází prostřednictvím **sociálního učení** k přizpůsobování člověka obyčejům, mravům, zákonům společnosti, v níž žije, tj. jejímu kulturnímu prostředí a normám skupin, jejichž je členem (podrobněji viz Čížková, 2001, s. 17–66).

Socializace osobnosti je proces učení, v němž si člověk osvojuje určitý systém poznatků, norem a hodnot, jež mu umožňují začlenit se do určité společnosti a aktivně se účastnit společenského života. Morálními aspekty socializace se zabývá etika. Prostřednictvím vlivu společnosti se člověk stává společenským tvorem. Socializace probíhá nejen v dětství, ale i v dospělosti (Kohoutek, 1998, s. 5).

Socializací označujeme ontogenetický proces, během kterého jedinec vrůstá do společnosti, osvojuje si její poznatky, zvyky, postoje, víry, normy, ideály, internalizuje hodnoty a způsoby nahlížení světa převládající ve skupině a společnosti, osvojuje si kulturu (proces enkulturace). Výchozí skutečností socializačního procesu na straně subjektu je geneze „JÁ“, tzn. přejímání rolí druhých osob na základě principu „sociálního zrcadla“ a osvojování kontroly vlastního já, což znamená, že současně s procesem socializace jedince probíhá i jeho individuace (ve smyslu personalizace), podmíněný jednak jeho sociální interakcí, jednak vnitřním zráním jeho psychických struktur (Musil, J. V., 1999, s. 45).

Řezáč (1998, s. 42–43) podává přehled základních pojetí socializace tak, jak je nacházíme v přístupech renomovaných autorů. Socializace bývá chápána jako:

- *Proces, který dětem umožňuje, aby se staly „funkčně zdatnými dospělými členy společnosti“, tím, že se dítě učí normám své společnosti, obecným formám chování, které se u něho očekávají“ (R. I. Watson, 1965).*
- *Souhrn procesů vzájemné interakce mezi společností a jedincem, v nichž společnost působí na jedince tak, aby v sobě svým učením vytvořil vnitřní psychologické předpoklady, nezbytné k participaci ve společnosti současně jako člen společnosti i jako relativně samostatná osoba schopná řídit své jednání a odpovídat za ně (J. Janoušek, 1988).*
 - *Přeměna biologického jedince v kulturní bytost (M. Nakonečný, 1970).*
 - *Příprava individua na výkon jeho sociální role... včlenění jedince do aktivit a úloh, které musí naplňovat jednotlivci v zájmu zachování (funkční) existence society (H. P. Frey, 1974).*
 - *Proces začleňování se do společnosti, „během něhož se jedinec naučí poznávat sebe a své prostředí, osvojení si pravidla soužití a možné i očekávané způsoby chování“ (B. Emöke, 1983).*
 - *Sociální interakční proces, jímž si jedinec po celý život osvojuje soustavy hodnot, sociálních norem a vůbec všech faktorů sociálních (pod)celků, k nimž v rámci jednoho sociálního celku (např. národa) přísluší podle základního referenčního systému příslušného sociálního celku (hodnotového, ideového, atp.). Je druhem sociálního učení (zejména učení se sociálním rolím), jímž jedinec získává základní orientaci pro své chování v příslušných sociálních celcích, jež mu umožňuje sociální soužití s ostatními jedinci těchto celků; je procesem sociálního formování osobnosti jedince jako sociálně-kulturní osobnosti, procesem sociální ontogeneze jedince, druhým narozením jedince jako sociální bytosti a řetězcem sociálně adaptačních procesů, jejichž úhrn tvoří obsah socializace“ (B. Geist, 1992).*

Socializace je dle Řezáče (tamtéž, s. 43) především procesem objevování lidské společnosti jedincem a zaujetí adekvátní pozice ve společenské dělbě úloh a činností. Proces socializace označován nejčastěji jako „*zařazování se*“, „*včleňování se*“ či „*vrůstání*“ do společnosti tedy vyžaduje neustálé **navazování, prohlubování a rozšiřování sociálních kontaktů** jedince **v rámci sociokulturního systému** jako předpoklad permanentních změn osobnosti a jejich vztahů k okolí.

Jak rozumět termínu socializace osobnosti? Helus (2001, s. 70) píše, že, termínem **socializace osobnosti** označujeme **proces utváření a vývoje člověka působením sociálních vlivů a jeho vlastních aktivit, kterými na tyto sociální vlivy odpovídá: vyrovnává se s nimi, podléhá jim, či je tvořivě zvládá.**

Pro socializaci osobnosti je podstatné

- **začleňování do mezilidských vztahů**, zejména těch, v nichž jedinec nachází své místo (postavení, roli, uplatnění, jistotu a bezpečí, ...);
- **zapojování do společných činností**, zejména těch, v nichž jedinec spolu s druhými realizuje vzájemnou pospolitost, vytváří produkty, dosahuje výkony, zlepšuje životní podmínky, zajišťuje budoucnost;
- **integrování do společensko-kulturních poměrů**, to znamená především do pospolitosti těch, kteří sdílí určité hodnoty/cíle, respektují určité normy/zásady a uchovávají určité konvence/zvyklosti.

Takto chápaná socializace je **socializací osobnosti** v tom smyslu slova, že se týká člověka v jeho celistvosti – to znamená úhrnu jeho vlastností i směřování jeho životní cesty. Ovlivňuje zásadním způsobem nejenom jeho psychiku, ale promítá se i do jeho tělesnosti. Ovlivňuje utváření jeho individuálního svérázu, ale také tento svéráz propojuje s tím, co je společné lidem, k nimž přináležejí / kteří přináležejí k němu.

Sociálně psychologické přístupy k socializaci kladou důraz na **psychické procesy**, díky kterým je socializace možná, díky kterým probíhá a díky kterým dosahuje těch či oněch výsledků (je úspěšná či neúspěšná). V popředí zájmu je **jedinec, který se v procesu své socializace stává jednajícím osobností**, vyznačující se svými charakteristikami

- obecně lidskými,
- modálními, tzn. sociokulturně specifickými, odpovídajícími danému společenství, v němž jedinec žije a působí,
- individuálně jedinečnými, vyjadřujícími jeho svébytný svéráz.

Oproti tomu **přístupy sociologické** si spíše všimají, jak se jedinec stává součástí nejrůznějších sociálních skupin a jak v nich funguje (od rodiny po skupiny pracovní, zájmové, politické, náboženské aj.). Jak se stává orgánem větších sociálních organismů (národa, státu) a realizuje svůj život (své uplatnění) v souladu s jejich nadosobními zájmy.

Proces socializace zasahuje všechny stránky naší duševní činnosti, tj. jak oblast **kognitivní** (socializace poznávání), tak i **emotivní** (socializace citů) a **konativní** (socializace vůle). Má svoji dynamiku, etapy i produkty. Socializační proces znamená zásadní kvalitativní proměnu člověka. **Individuum se mění v osobnost.**

Socializace má etapovitou povahu a je to děj permanentní, nekončící, protože společenský život je neustálou proměnou situací, do nichž člověk dobrovolně i nedobrovolně, záměrně i nezáměrně vstupuje a vyžaduje osvojování si stále nových globálních i epizodních rolí.

Kritériem efektivity socializace je především úroveň psychosociální vyspělosti jedince, míra jeho autonomie a autenticity. Průběh socializace nachází svůj odraz ve zvláštnostech sebepojetí člověka a jeho rolového chování (kongruence dílčích rolí; úroveň a stabilita sociálního chování) a v individuálních rysech jeho osobnostních vlastností a úrovní sociálních dovedností a schopností (blíže Řezáč, 1998, s. 42–77).

Hewstone a Stroebe (2006, s. 79) uvádějí, že socializace je proces, při němž si jedinci osvojují pravidla chování, soubor názorů, hodnot a postojů s cílem stát se plnohodnotnými členy společnosti. Dále dodávají, že některé oblasti psychologie a příbuzné sociální vědy pojmají socializaci jako proces vrůstání jedince do společnosti na základě osvojování si pravidel a omezení, která jeho společnost vyžaduje a preferuje, aby se do ní mohl úspěšně a účinně začlenit.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Významné místo ve vývoji lidského jedince zaujímá **socializační působení společnosti**. Vlivy společnosti na jedince jsou velmi různorodé a ve svém celku představují sociální determinaci vývoje člověka.

Socializace je procesem objevování lidské společnosti jedincem a zaujetí adekvátní pozice ve společenské dělbě úloh a činností. Je to proces zařazování se, včleňování se, vrůstání do společnosti.

Prostřednictvím vlivu společnosti se člověk stává společenským tvorem.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Co je podstatou socializace?
- Co řeší etapy socializace?
- Které formy učení jsou důležité pro socializaci člověka?
- Příčiny neúspěšné socializace.
- Jaký je rozdíl mezi pojmy: imitace a identifikace?
- Vysvětlete pojmy: sebevědomí, sebehodnocení, sebepojetí, sebeúcta a sebekoncepce.
- Co znamenají pojmy desocializace a resocializace?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- Studenti v písemné formě zpracují úvahu na téma: Co dnes – v naší době – a v ČR ovlivňuje socializaci. Co působí pozitivně a co negativně.
- Pro skupinovou konzultaci (tutoriál) si studenti připraví odpovědi na tyto otázky:
 - Charakterizujte zvláštnosti socializace jedinců
 - a) s tělesným postižením či smyslovým postižením
 - b) pocházejících z narušeného rodinného prostředí
 - c) pocházejících z prostředí sociokulturní menšiny
 - d) výjimečně nadaného dítěte
 - e) často nemocného dítěte

Odkazy na studijní literaturu pro kapitolu 5

ČÍŽKOVÁ, J. *Přehled sociální psychologie*. Dotisk 1. vyd. z roku 2000, Olomouc: VUP, 2001.), s. 17–66). ISBN 80-244-0150-9.

HELUS, Z. *Úvod do sociální psychologie*. Skripta, Praha: PF UK, 2001, s. 69–115. ISBN 80-7290-054-4.

HEWSTONE, M., STROEBE, W. *Sociální psychologie*. Moderní učebnice sociální psychologie. 1. vyd. Praha: Portál, 2006, s. –79. ISBN 80-7367-092-5.

KOHOUTEK, R. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Brno: CERM, 1988, s. 5–7. ISBN 80-7204-064-2.

MUSIL, J. V. *Speciální psychologie I*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 1999, s. 45–53.

NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: Academia, 1999, s. 57–80. ISBN 80-200-0690-7.

NERUDOVA, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989, s. 12–19. ISBN 20-210-0155-0 (sv. 2).

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 42–71. ISBN 80-8593-48-6.

6 Sociální interakce

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Seznámíte se s dalším důležitým pojmem sociální psychologie, s **pojmem sociální interakce**, který patří ke **stěžejním sociálně psychologickým kategoriím**. Vyjadřuje skutečnost, že se mezi lidmi při společné činnosti utvářejí mezilidské vztahy a že na sebe prostřednictvím svých aktivit (činností i chování) vzájemně působí (a ovlivňují se). Podstatou sociální interakce je **společná činnost (součinnost) a vzájemný mezilidský vztah**.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Vysvětlit základní složky sociální interakce i její funkci.

Získáte:

- Důležité informace o dynamice sociální interakce, která je ovlivňována aktivitou subjektu a úrovní interakce.

Budete schopni:

- Popsat podstatu základních formy lidských interakcí.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Sociální interakce, společná činnost (součinnost), mezilidský vztah, rivalita, soutěžení, reciprocita, vstřícnost, otevřenost, koexistence, koordinace, kooperace.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Jsme společenští tvorové. Neustále se stýkáme s jinými lidskými bytostmi. Mluvíme spolu, uzavíráme dohody, zapojujeme se do skupin a vyměňujeme si názory na nejrůznější věci. Potřeba společenského kontaktu je evolučním dědictvím podobně jako lidská ruka – utváří a usměrňuje poznávání světa.

Sociální interakce se odehrává v kontextu, který nás může mnoha způsoby ovlivnit. Za kontexty lze považovat například kulturu, životní prostředí, sociální skupiny nebo rodinu. Pohybujeme se tedy ve fyzických, sociálních a kulturních kontextech a každý z nich ovlivňuje, co děláme a jak to děláme (Haysová, 1998, s. 8).

Nejvýrazněji v životě člověka a životě druhých lidí rozhodují jejich setkání tváří v tvář. Obsah těchto setkání tvoří volby a výměny, které zásadně určují přijatelnost nebo ztrátovost jejich každodenního života. Toto vzájemné stýkání, z něhož vyrůstá organizace duševního života, bývá označeno jako **sociální interakce** (Cížková, 2001, s. 67).

Pojem interakce patří ke stěžejním sociálně psychologickým kategoriím. Pro některé autory je to pojem natolik klíčový, že interakci buď rovnou považují za předmět sociální psychologie, nebo jej vymezují v těsném kontextu s ní.

Řezáč (1998, s. 78–79) uvádí následující malý přehled definic, či spíše vymezení základních atributů interakce, jak je najdeme v definicích zasvěcených autorů:

- *vzájemné a obapolné ovlivňování mezi dvěma nebo více systémy (H. B. a ACH. Englishovi);*
- *vztah mezi živočichy, v němž chování jednoho z nich je podnětem k chování druhého (H. B. a ACH. Englishovi);*
- *obapolné sociální podněcování jedné osoby druhou a odpovědi, které z toho vyplývají, resp. obapolné přizpůsobení chování individuí (H. B. a ACH. Englishovi);*
- *výměna materiálních a nemateriálních statků (prospěchu, užitku), (C. G. Homans);*
- *struktura aktivit a sentimentů (či pouze struktura aktivit a struktura sentimentů), které tvoří vzájemný vztah a mají sociální smysl (C. G. Homans);*
- *vzájemné ovlivňování akty osob a skupin obvykle zprostředkované komunikaci (včetně interakce se sebou samým), (H. Beckert; F. E. Merrill a H. W. Eldredge);*
- *transakce, tj. proces sociální výměny; reciproční výměna chování, která v sobě zahrnuje sociální odměnu posilující další interakci (E. P. Hollander);*
- *skutečnost, že „činnost probíhá mezi minimálně dvěma jedinci (ago, agere – činiti). Činnost je zde však chápána velmi široce jako „taková činnost, při níž se s existencí druhého člověka počítá“, a to buď implicitně (reálně, skutečně), nebo jen potencionálně, tj., počítá se s tím, že by „to mohlo mít na druhého člověka určitý vliv...“ (J. Křivohlavý);*
- *vzájemná stimulace, vzájemné podmínění činností a podněcování aktivity (J. Fritz);*
- *když je „jednání jednoho zároveň výsledkem a příčinou jednání druhých“ (Krech, D., Crutchfield, R. S., Ballachey, E. L).*

Z výše naznačeného přehledu definic lze přes různost teoretických východisek vyvodit následující závěr:

Pojem interakce vyjadřuje skutečnost, že se mezi lidmi při společné činnosti utvářejí mezilidské vztahy a že na sebe prostřednictvím svých aktivit (činností i chování) vzájemně působí (a ovlivňují se). Znamená to, že jejich činnosti jsou nějak propojeny a jejich vztahy jsou nějak strukturovány.

Interakce se tak jeví jako jev o dvou složkách, jež tvoří **společná činnost (součinnost) a vzájemný mezilidský vztah**. Vztah se stává jednou z podmínek efektivity činnosti a činnost jednou z podmínek adekvátního utváření (určitého) meziosobního vztahu. Zvláštnosti obou těchto složek pak společně spoluurčují celkovou **povahu sociální interakce**.

Základními znaky (atributy) mezilidské interakce je: vzájemnost (vztažnost), stimulace, ovlivnění. Důležitou proměnnou dynamiky sociální interakce je **aktivita subjektu, úroveň interakce**. Základní formy lidských interakcí jsou: koexistence, koordinace, kooperace.

K základním stylům sociálních interakcí řadíme: rivalitu (soupeření), soutěžení, reciprocitu, vstřícnost, otevřenost, manipulaci (podrobněji viz Řezáč, 1998, s. 79–91).

SHRNUTÍ KAPITOLY

Sociální interakci lze definovat jako vzájemný vztah lidí při společné činnosti. Tato interakce předpokládá vzájemnost (vztažnost), vzájemnou stimulaci a vzájemné ovlivňování.

Meziosobní interakce je specifickým případem oboustranného vztahu mezi lidmi, jehož psychologický význam spočívá v tom, že má formativní vliv. Povaha vztahu výrazně zasahuje do procesu utváření sociálních rysů osobnosti. Pojem povaha vztahu vyjadřuje, jakou formu má součinnost partnerů a jakou formu má jejich vzájemný kontakt.

Jako základní formy součinnosti lze uvést: koexistenci, koordinaci a kooperaci a mezi základní formy vztahů lze zařadit: rivalitu, soutěžení, reciprocitu.

Svébytným případem nežádoucího typu vztahu je manipulace. Manipulace je takový způsob ovlivňování jiných lidí, při němž se tito lidé (resp. jejich chování a jednání) stávají prostředkem dosahování osobních cílů manipulátora.

Interakce nesmí vést svou povahou k utváření závislosti ani na činnosti, ani na partnerovi. Interakční vlivy nesmí narušovat utváření autonomie a autenticity jedince (Řezáč, tamtéž, s. 92).

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Popište průběh sociální interakce.
- Co tvoří základní atributy mezilidské interakce?
- Které interakční styly znáte?
- Popište základní formy lidské interakce.
- Jaký je zásadní rozdíl mezi rivalitou a soutěžením?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- Pro skupinovou konzultaci (tutoriál) nastudovat fyzické, sociální a kulturní kontexty sociální interakce.
- Na konkrétních příkladech ze svého života a okolí si připraví studenti příklady pozitivních i negativních forem součinností (lidských interakcí).

Odkazy na studijní literaturu pro kapitulu 6

ČÍŽKOVÁ, J. *Přehled sociální psychologie*. Dotisk 1. vyd. z roku 2000, Olomouc: VUP, 2001, s. 67–77. ISBN 80-244-0150-9.

HAYESOVÁ, N. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: Portál, 1998, s. 9–28. ISBN 80-7178-198-3.

MUSIL, J. V. *Speciální psychologie I*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 1999, s. 81–87.

NERUDOVA, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989, s. 20–24. ISBN 20-210-0155-0 (sv. 2).

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 93–107. ISBN 80-8593-48-6.

7 Sociální percepce

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole budete obeznámeni s principy sociální percepce (vnímání jiných osob) a jejími výsledky. Zjistíte, že **podstatou sociální percepce je, že člověk vnímá svět brýlemi své zkušenosti**, která je především sociální.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Vysvětlit základní principy sociální percepce v běžném životě.

Získáte:

- Informace, že sociální percepce je jev výběrový, subjektivní a problematický (vliv sociogenního filtru). Že člověk často vidí svět z největší části očima druhých lidí. A že nevnímáme vždy skutečnou objektivní realitu.

Budete schopni:

V praxi rozpoznat (diagnostikovat) nejčastější chyby při posuzování (hodnocení) v rámci sociální percepce.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Sociální percepce, determinace, exprese, expektace, empatie, selektivita, fixace, organizace a akcentace vnímání, sociogenní filtr, předsudek, percepční stereotyp, kauzální atribut.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Termín sociální percepce zavedl do psychologie v r. 1947 americký psycholog Jeronime Seymour Bruner (*1915), který jím původně označoval sociální determinaci percepčních procesů. Později byl tento termín ustálen ve významu interpersonální percepce vlivem převážné orientace výzkumných prací v šedesátých letech na problém vnímání člověka člověkem (Řezáč, 1998, s. 93).

Při sociální percepci jiných osob, tzn. **při interpersonální percepci** (což je označení zužující vymezení pojmu sociální percepce na vnímání člověka člověkem), která je předpokladem mezilidské interakce, se účastní informace o druhých (fyzický zjev, expresivní a motorické chování, verbální chování) a proměnné vnímajícího (na základě zkušenosti s druhými a sebou samotným). Na sociální percepci jsou tedy účastny duševní procesy kognitivní (usuzování, expektace) a emocionální (prožívání, vcítění – empatie). Výsledkem sociální percepce je osobní definování druhého, **hodnocení** druhého. U interpersonální percepce rozlišujeme několik úrovní **hodnocení: statické a dynamické** (viz Musil, J. V., 1999, s. 81–83).

Co člověk vnímá a jak vnímá, odráží vždy způsob jeho zaměření, se kterým vstupuje do vnímané situace. Zaměřenost člověka, jeho postoj ke vnímané situaci je možnost chápat jako produkt interakce mezi subjektem a jeho světem. V tomto smyslu je všechno vnímání vnímáním sociálním. **Podstatou sociální percepcce je, že člověk vnímá svět brýlemi své zkušenosti**, která je především sociální. Vnímání je tedy určitým kompromisem mezi tím, co člověk při vnímání očekává a tím, co se fakticky v okolním světě nachází. **Vnímání je do jisté** určováno očekáváním vnímajícího. Faktor očekávání se projevuje v **selektivitě, fixaci, organizaci a akcentaci vnímání**. To jsou **čtyři základní funkce sociální percepcce** (Nerudová, L. 1989, s. 20).

Z dosud řečeného plyne, že každý jedinec podléhá vlivu sociální percepcce..., že jeho vnímání je závislé na sociálních faktorech, na očekávání, resp. sociální zkušenosti vůbec. Člověk nevnímá objekty jako věci „o sobě“, ale jejich kvalita je pro něj daná jeho potřebami a také tím, jak se jeví ostatním. Realitu nevnímáme objektivně, ale podle jejího významu pro nás. Sociální percepcce především znamená, že mezi vnímaným objektem a vnímaným subjektem existuje jakýsi **sociogenní filtr**. Člověk často vidí svět z největší části očima druhých lidí. Nevnímáme vždy skutečnou objektivní realitu. **Sociální percepcce je jev výběrový, subjektivní a problematický** (Kohoutek, R., s. 11).

V důsledku sociální percepcce dochází k chybám v posuzování (hodnocení) psychiky a osobnosti lidí, které jsou způsobeny tím, že si **člověk vytváří z objektivně dané skutečnosti subjektivní vjemové pole**, v němž dochází k individuální strukturaci, tj. k určitému uspořádání vnímaných prvků a k určité emotivní akcentaci. Toto uspořádání prvků ve vnímání a citový přízvuk vjemu jsou dány sociálním učením, tj. zkušeností, kterou člověk nabývá v průběhu sociální interakce (Kohoutek, tamtéž, s. 11).

7.1 Chyby při posuzování (hodnocení) v rámci sociální percepcce

Nejčastějšími chybami jsou:

- **Halo efekt** – tendence posuzovat jednotlivé vlastnosti podle celkového dojmu (termín h. e. je přenesen z astronomie);
- **Efekt intencionality** – tendence vysvětlovat chování nějakým záměrem (když někdo nepozdraví, nepozdravený interpretuje tuto skutečnost jako projev hostility nebo přezíravosti, jako domnělého projevu pýchy);
- **Efekt sociální pozice** – tendence posuzovat někoho pod zorným úhlem zohledňujícím jeho sociální zázemí, ev. předsudku;
- **Efekt přání** – tendence nahlížet druhé pod zorným úhlem vlastní expektace / oblíbený jedinec je posuzován vcelku pozitivněji);
- **Efekt pozitivního či negativního hodnocení** – tendence globalizovat či generalizovat hodnotící stanovisko v daném směru (efekt sebezprosazující percepcce hodnotitele);
- **Efekt kognitivní disonance** – tendence hodnotitele nepřipouštět, eliminovat a nepercipovat negativní vlastnosti posuzovaného (v zájmu redukce disonance);
- **Efekt stereotypizace a analogizace** – tendence vytvářet při hodnocení určitá schémata obrazů osobnosti, která jsou mechanicky aplikována;
- **Efekt tradice** – tendence využívat při hodnocení názory převzaté z tradice lidové moudrosti (rčení, přísloví);

- **Efekt figura a pozadí** – tendence k neadekvátnímu využití obecně psychologické zákonitosti;
- **Efekt psychického stavu a vlivu povahy hodnotitele;**
- **Tendence k průměru** – sklon přisuzovat hodnoceným osobám spíše střední intenzitu, nikoliv extrémnější polohy při hodnocení;
- **Časová chyba** – tendence podceňovat vlastnosti projevující se méně často a naopak tendence k přeceňování významu těch, které se projevují často.

Objektivitu sociální percepce snižují dále sociální a individuální stereotyp hodnocení – etiketizace, schematizace vnímání, simplifikace klasifikačních schémat či pravidel, ať již inferenčních nebo asociačních (Musil, J. V., 1999, s. 82–83).

Chyby v posuzování (percepční stereotypy) viz také Řezáč, 1998, s. 102–105. Za základní součást interpersonální percepce je považována **kauzální atribuce** (poznávací snaha připisující příčinám a následkům percipovaných jevů a událostí nějaký výklad – interpretaci).

Sociální percepce je procesem výběrového přijímání a interpretace informací z vnitřního a zvláště vnějšího světa. Percepce tedy není jen „viděním“, ale též hodnocením (Řezáč, tamtéž, s. 106).

SHRNUTÍ KAPITOLY

Co člověk vnímá a jak vnímá, odráží vždy způsob jeho zaměření, se kterým vstupuje do vnímané situace. Zaměřenost člověka, jeho postoj ke vnímané situaci je možno chápat jako produkt interakce mezi subjektem a jeho světem. V tomto smyslu je všechno vnímání vnímáním sociálním. **Podstatou sociální percepce je, že člověk vnímá svět brýlemi své zkušenosti**, která je především sociální. Sociální percepce není jen pasivním „viděním“, ale současně i hodnocením druhých.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Čím je určována sociální percepce?
- Jaký je rozdíl mezi statickým a dynamickým hodnocením v rámci sociální percepce?
- Popište čtyři základní funkce sociální percepce.
- Co je to sociogenní filtr?
- Proč dochází k chybám posuzování při sociální percepce?
- Uveďte nejčastější chyby při posuzování (hodnocení) v rámci sociální percepce.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- Pro skupinovou konzultaci (tutoriál) si studenti připraví (prostudují) teorie sociální percepce (interpersonální perceptivní styly).
- V písemné formě zpracují faktory interpersonální percepce.
- Připraví si esej na téma „ Moje zkušenosti s percepčními stereotypy a omyly“.

Odkazy na studijní literaturu pro kapitulu 7

ČÍŽKOVÁ, J. *Přehled sociální psychologie*. Dotisk 1. vyd. z roku 2000, Olomouc: VUP, 2001, s. 67–86. ISBN 80-244-0150-9.

HAYESOVÁ, N. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: Portál, 1998, s. 69–94. ISBN 80-7178-198-3.

KOHOUTEK, R. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Brno: CERM, 1988, s. 11–16. ISBN 80-7204-064-2.

MUSIL, J. V. *Speciální psychologie I*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 1999, s. 81–87.

NERUDOVA, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989, s. 20–24. ISBN 20-210-0155-0 (sv. 2).

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 78–92. ISBN 80-8593-48-6.

8 Sociální komunikace

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Budete seznámeni s hlavními charakteristikami sociální komunikace, s její strukturou, předmětem, s mezosobní komunikací. Popsány jsou formy komunikace její prvky i kontexty. Dozvíte se o rozdílech v komunikaci mezi muži a ženami.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Analyzovat a vysvětlit prvky komunikace i její formy.

Získáte:

- Náhled do mezosobní komunikace.

Budete schopni:

- Nalézt rozdíly v komunikaci mezi muži a ženami.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Komunikace, sdělování, sdílení, mluvené slovo, gesto, akce, kontext komunikace, kontextová modalita, komunikační síť, proxemika, haptika, posturologie, kinezika, gestika, mimika.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

8.1 Charakteristika a struktura komunikace v sociální psychologii

Etymologie slova komunikace naznačuje, že původní rozumění tomuto pojmu bylo široké. Slovníky dnes sice definují komunikaci např. jako „proudění informací z jednoho bodu (ze zdroje) k druhému bodu (k příjemci), jako přenos nebo vytváření znalostí“, ale *communicatio* znamenalo původně „vespolné účastnění“ a *communicare* „činit něco společným, společně něco sdílet“. Někteří psychologové rozumějí pod komunikační výměnou jak „**sdělování**“, tak „**sdílení**“. Z tohoto pohledu komunikují i ti, kdo např. ve vícečlenné skupině *pouze* přihlížejí aktuální výměně slov či pohledů mezi dvěma členy skupiny.

Na naší komunikaci s druhými lidmi je pozoruhodné, že ji vždy spoluvytváříme a ovlivňujeme, přispíváme k ní a zároveň jsme její součástí, jsme jí ovlivňováni. Bývá proto obtížné porozumět komunikační výměně, když se na ní ve stejnou chvíli podílíme (Vybíral, 200, s. 17–18).

Život lidí ve společnosti nutně zahrnuje jejich vzájemný duševní styk. Ten spočívá ve vzájemném dorozumívání, **komunikaci**. Komunikace tím, že propojuje lidi po duševní stránce, propojuje zároveň lidskou psychiku a společnost a naopak. Komunikaci můžeme charakterizovat jako sdělování významů mezi lidmi (Výrost, J., Slaměník, 1997, s. 127)

Sociální komunikace je významnou součástí sociální interakce, je vědou o psychologické složce mezilidské komunikace, patří k nejdůležitějším kapitálům sociální psychologie. Komunikací je označována schopnost předávání a sdílení určitých významů vyvíjející se z procesu interakce v průběhu fylogenetického a ontogenetického vývoje člověka. Komunikace je procesem dorozumívání mezi lidmi (komunikují rovněž zvířata, rostliny), je důkazem a nositelem konsenzu, má tendenci se zdokonalovat (Musil, J. V., 1999, s. 89).

Komunikace je symbolickým výrazem interakce. Povahu interakce vyjadřuje prostřednictvím symbolů. Ať už má takový symbol podobu grafickou (obrázek, písmo), nebo jakoukoliv jinou (mluvené slovo, gesto, akce), vždy „ztělesňuje“, vyjadřuje nějaký reálný vztah. Komunikace je výpovědí o tom, jak člověk chápe, „vidí“, interpretuje sebe, jiné lidi a vztahy mezi nimi. Výpověď člověka je vždy subjektivní a vždy je zároveň jak sdělením k druhým, tak i výpovědí o sobě (Řezáč, 1998, s. 107).

Nejdůležitější **charakteristiky komunikace** v sociální psychologii lze shrnout následovně:

- komunikace je nezbytná k efektivnímu sebevyjadřování;
- komunikace je přenosem a výměnou informací v mluvené, psané, obrazové nebo činnostní formě, která se realizuje mezi lidmi, což se projevuje nějakým účinkem;
- komunikace je výměnou významů mezi lidmi použitím běžného systému symbolů.

Struktura komunikace

Základní struktura komunikace **je tvořena těmito činiteli:**

- **komunikátor** (osoba sdělující)
- **komunikant** (osoba přijímající sdělení)
- **komuniké** (obsah sdělení)

Velmi názorně ilustroval strukturu komunikace H. D. Laswell (podle Nakonečný, 1996, s. 159):

1. kdo (komunikátor)
2. říká co (komuniké)
3. komu (komunikant, recipient)
4. čím (druh komunikace, např. slova)
5. prostřednictvím jakého média (např. mluvené řeči v přímém fyzickém kontaktu)
6. s jakým úmyslem (intence, motivace)
7. s jakým účinkem

Uvedené aspekty také vymezují **předmět sociální komunikace v sociální psychologii**, která se zabývá praktickou a molární stránkou komunikace, např. na rozdíl od psycholingvistiky, která jde až k molekulární rovině jazykové komunikace (tvorba vět). Verbální komunikace (jazyk, řeč v užším smyslu) je především nástrojem sdělování abstraktních obsahů, kdežto nonverbální komunikace (gesta, výraz, resp. kinezika, tj. držení těla a pohyby těla) je nástrojem sdělování situací, emocí a snah. Další **rozdíl mezi verbální a nonverbální komunikací** pak spočívá zejména v tom, že první je úmyslná, druhá velmi často neúmyslná („řeči svého těla“ člověk sděluje nechtěně něco ze svých vnitřních stavů). Komunikací je každý pohyb těla.

Nakonečný (tamtéž, s. 159) cituje J. Janouška, který poukázal na **rozdíl mezi sociální interakcí a komunikací**: komunikace „vnitřně souvisí s interakcí“, ale má také odlišné znaky, může probíhat na dálku a může se týkat věcí prostorově a časově vzdálených

a neexistujících. První uvedený rozdíl platí, chápeme-li interakci jako styk „tváří v tvář“, pak by např. telefonní rozhovor nebo výměna dopisů nebyla interakcí. Avšak i v přímé interakci „tváří v tvář“ lze sdělovat neexistující. Platí ovšem, že „v sociální interakci nelze nekomunikovat“, protože její podstatou je komunikativní chování, které má určitý obsah, a tedy význam, ale které musí být vždy uvažováno v širších interakčních souvislostech.

Podobně uvádí **prvky sociální komunikace** Musil (1999, s. 90): kdo – říká co – jakým kanálem – komu – s jakým efektem – komunikátor (zdroj, sdělující partner) – komunikant (příjemce, adresát) – směr komunikace – komuniké (obsah sdělení) – komunikační kanál (způsob předání komuniké) – efekt komunikace (psychický účinek přijatého komuniké). Je rozlišována komunikační situace a komunikační systém (referenční systém), bezprostřední a zprostředkované komunikace (přes mediátor).

Meziosobní komunikace probíhá na dvou významových liniích – tematické a interpretační, probíhající současně a vyjádřených verbálně nebo neverbálně. V komunikaci lze rozlišovat symetričnost a komplementaritu, a to ve třech základních vztazích:

- a) mezi partnery komunikace existuje **symetrické komunikační chování** – tedy chování stejnocenné, rovnoprávné, rovnocenně responzibilní, oboustranně respektující, aktivní na základě egalit;
- b) opakem je chování **nesymetrické (komplementární)**, založené na nerovnosti mezi partnery, z nichž jeden je v pozici dominantní a druhý je závislý (jeden shlíží a druhý vzhlíží);
- c) **tzv. metakomplementární chování**, využívající technik jako agravace, simulace, disimulace (závislý a podřízený, např. dítě psychologicky manipuluje s nadřízeným podle svého plánu).

Komunikační situace jsou děleny na: mikro-, mezo- a makrosituace, přihlíží se k uspořádanosti situace (volné, neuspořádané situace – stolové situace – sálové situace – stadiónové situace – davové a masové situace).

Sociální význam komunikace je dotvářen **metakomunikativními činiteli** (verbální – neverbální obsah, kontext situace, emotivní hlasová akcentace, mimická nebo pantomimická akcentace, akcentace jednáním), význam mají také sociální role účastníků komunikace.

8.2 Formy a kontext komunikace

Komunikaci umožňuje systém vzájemně sdílených znaků, který tvoří následující formy komunikace:

- **verbální** (mluvená a psaná řeč v užším smyslu, tj. národní jazyk);
- **meta-** nebo **paralingvistické znaky** (hlasová intonace, např. ironické zbarvení hlasu, jeho akcent atd.);
- **nonverbální: výraz** (mimika a kinezika, tzv. „řeč těla“, ale i vokalizace, jako je smích a pláč); **chování** (jednání gesta, ale i např. pohledy atd.). K tomu se ještě pojí **komunikace prostřednictvím obrazů a symbolů** (Nakonečný 1999, s. 158).

Komunikativní akty bývají podle komunikovaných obsahů děleny na akty behaviorální komunikace (emotivní obsahy) a akty inteligibilní komunikace (kognitivní

obsahy), jindy se mluví o inteligibilní a senzorické formě komunikace (Musil, J. V., 1999, s. 90).

Kontext komunikace

Komunikace existuje v kontextu, který do značné míry určuje význam všech verbálních nebo neverbálních sdělení. Tatož slova nebo totéž chování mohou mít úplně odlišné významy, jestliže jsou použity v odlišných souvislostech. Například otázka: „*Jak se máš?*“ může při běžném setkání na ulici představovat pouhou zdvořilostní formalitu, ale při návštěvě přítele v nemocnici jde o projev zájmu o jeho zdraví.

Pouhým zkoumáním signálů bez znalostí souvislostí je těžké přesně stanovit jejich smysl. Samozřejmě i v případě, kdy znáte souvislosti do detailu, nemusíte ještě být schopni dešifrovat, co měl signál sdělit. Kontext, který spolupůsobí při všem, co říkáte, a na to, jak to říkáte, má nejméně čtyři hlediska: fyzické, kulturní, sociálně-psychologické a časové.

- **Fyzický kontext** – znamená hmotné nebo kulturní prostředí, místnost, park, obecnost atd. Například na tichém pohřbu určitě nemluvíme stejným způsobem jako na hlučném fotbalovém stadionu.
- **Kulturní kontext** – představuje životní styl, přesvědčení, uznávanou stupnici hodnot, způsob chování a komunikace. Jde o pravidla určující, co je dobré a špatné v rámci dané skupiny lidí.
- **Sociálně-psychologický kontext** – souvisí s postavením jednotlivých účastníků komunikace a se vztahy mezi nimi, které s tímto postavením souvisejí, s formálností situace, s emocionálním rozměrem komunikace. Například při slavnostní večeři v domě svého šéfa nemluvíme stejným způsobem jako s přáteli při posezení v kavárně.
- **Časový kontext** – znamená pozici určitého sdělení nebo signálu v posloupnosti událostí. Po zprávě o smrti blízkého příbuzného nemluvíme stejným způsobem jak po zprávě o výhře v loterii (DeVito, 2001, s. 22).

Kontext komunikace se proměňuje podle toho, které modalitty jsou aktuálně „ve hře“.

Komunikaci většinou ovlivňuje:

- čas, kdy a po který k ní dochází: kolik času na komunikační výměnu máme;
- prostor a prostorové aranžmá (uspořádání), v němž se uskutečňuje;
- jaký význam přikládá komunikaci každý z jejích účastníků (mentální proměnné);
- přítomnost emocí (emoční proměnné);
- vztahové proměnné (dominance, submise, rivalita, komplementarita; mluvím někým, koho neznám; komunikace v dlouhodobém vztahu);
- vztahový rámec, např. momentální přítomnost či nepřítomnost toho, o němž se mluví;
- existence kontinuity, již je komunikace součástí (jde např. o dílčí výměnu v kontinuálně probíhající komunikaci, budeme se moci ke komunikaci vrátit / nebude možné navázat, komunikace má svou „minulost“ – v minulosti již vícekrát ztroskotala apod.).

Konkrétní modalitty jsou základními prvky kontextu a situace komunikační výměny. Chápeme-li tyto modalitty jako aktuální výsledky jednotlivých proměnných, pak v povaze „proměnné“ je „proměnlivost“, resp. „měnitelnost“. Mnoho kontextových modalit si můžeme pozměnit podle toho, jak nám to vyhovuje, nebo se zřetelem k adresátům. Žádná

kontextová modalita není nezměnitelná, naopak – kontext pozměníme sebemenší aktivitou. Kontext komunikační výměny podstatně pozmění vlídnost mluvčího či evidentní netrpělivost jednoho z účastníků, vhodná a naopak nevhodná doba k rozhovoru, místo, kde sdělení proneseme apod. Sdělení „To jsi neměl dělat!“ můžeme pronést bezprostředně po činu druhého a náležitě výhrůžně. Přesto nemusí být přijato jako hrozba a adresát se nám může dokonce „vysmát do očí“: má zkušenost, že jsme v minulosti opakovaně vyhrožovali a své výhrůžky jsme nesplnili. Stejně sdělení ("To jsi neměl dělat!") můžeme vyslovit až po čase, v jiném prostoru a v klidu, vlídně nebo s lítostí v hlase (Vybíral 2000, s. 31–32).

8.3 Dynamika a typy komunikace

Závisí na obsahu (informacích – jejich znacích, významových symbolech), šumu (v kanálu, sémantický šum), průběhu (uspořádání komunikačních spojů a sítí) a směru (jednosměrnost, dvousměrnost). Důležitým činitelem je pozice účastníka komunikace, která je charakterizována indexem relativní centrality (podíl součtu distancí v síti a součtu distancí pro danou pozici). Komunikační spoj je komunikační propojení dvou jednotek ve skupině, o komunikační síti skupiny mluvíme tehdy, je-li zapojen o víc než 2 jednotky a vznikla řada komunikačních kanálů. Pak lze rozlišit lineární spojení (při řetězovitém uspořádání komunikačních kanálů) a rozlišuje se zde hierarchie komunikačních pozicí, při oboustranném toku informací je žádoucí zohlednit tzv. stínící polohu, síť typu hvězdy, síť kruhového typu, síť typu ostruhy (Y).

Neformální komunikace (tzv. břečtan) má tři typy (sériový, rozvětvený, radiální). Zkoumají se příčiny účasti (zvědavost, škodolibost, nejistota, nedůvěra, snaha ovlivňovat druhé, uspokojení osobní potřeby). Komunikovány bývají neověřené hypotézy, pověsti, smyšlenky, pomluvy, klepy, šeptanda (Musil, J. V., 1990, s. 91).

Sociální psychologie lidské interakce se komplexně zabývá:

- **způsobem sdělování**
 - **verbální komunikace** (předmětem zájmu je obsahová i neobsahová stránka, paralingvistická stránka řeči, rozhovor člověka s člověkem);
 - **neverbální komunikace** (proxemika, haptika, posturologie, kinezika, gestika, mimika, pohledy, komunikace alternativní a augmentativní);
 - **řeč rozhodnutí a činů** (hodnotová interakce, přičemž se rozlišuje: devalvace, tj. jednání, projevy a činy snižující hodnotu druhého člověka, evalvace, tj. kladné hodnocení člověka, ratifikace sebepojetí, tj. potvrzení správnosti vlastní představy o sobě);
- **obsahem sdělování**
 - věcné informace, postoje, vzájemný vztah, kooperace = pět kroků na cestě ke spolupráci: Koperníkovská reorientace od egocentrismu k altruismu či nostrismu, rozhodnutí pro řečení přínosné pro oba partnery, ochota snášet nepříjemnosti spojené s kooperativní volbou, důvěra v druhého při získávání ke spolupráci, reciprocita, tj. volba stejného postupu druhým účastníkem;
- **osobností v procesu sdělování** (disponovanost, vybavenost, komunikativní sociální dovednost)

- **uměním komunikovat** – naslouchat druhému člověku – rétorika, komunikační efekty, osobní působení a propaganda, asertivní dovednost (Musil, J. V., tamtéž, s. 92).

Typy komunikace

Na základě výsledků šetření různých autorů i empirie lze podle Řezáče (1998, s. 123–124) vymezit **základní typy neadekvátních způsobů komunikace**:

- *destruktivní*
- *autoritářská*
- *rezistentní*
- *pseudokomunikace*
- *nonkomunikace*

Řezáč (tamtéž, s. 123) cituje V. Satirovou, která uvádí **čtyři typy neadekvátní komunikace**:

- *podrobivá*
- *kazatelská*
- *chladná*
- *irelevantní*

Tentýž autor píše, že **efektivní komunikací** míníme takovou vzájemnou výměnu obsahů, kterou lze označit jako:

- *nezkreslenou*
- *platnou*
- *včasnou*

Nestačí však jen nezkresleně, adekvátně a rychle vysílat, protože na druhé straně musí být také „**ochota přijímat**“ naše sdělení.

8.3.1 Komunikace mezi muži a ženami

Odborníci na mezilidskou komunikaci, Peaseovi (2000) ve své pozoruhodné knize provádějí čtenáře velmi čtivým způsobem, který přes popularizaci nepostrádá značnou odbornou hodnotu, řadou aspektů vztahů mužů a žen a specifik jejich psychiky, která jsou namnoze nekompatibilní a bývají podkladem pro řadu partnerských konfliktů.

Autoři soudí, že na počátku školní docházky se chlapcům příliš nedaří; jejich verbální schopnosti jsou ve srovnání s dívkami slabší, mají tedy horší prospěch, před mnohem výmluvnějšími dívkami (a sociálně zdatnějšími, pilnějšími a hodnějšími) se cítí hloupě, začínají divočit, zlobit a chovat se destruktivně. Je pak pravděpodobné, že učitelky-elementaristky (bývalé „pilné holčičky“) více rozumí děvčátkům než chlapcům a také se s nimi více a snadněji domluví. V pozdějších školních letech mívají dívky potíže ve fyzice a přírodních vědách, kde je zapotřebí prostorové představivosti. Zatímco vyrovnávací a speciální třídy jsou plné chlapců a jejich rodiče si tiše zoufají a doufají, že jejich synové se konečně naučí pořádně číst, psát a mluvit, na dívky není kvůli jejich špatnému prostorovému uvažování vykonáván žádný nátlak.

Ženy mají ve svém mozku specifickou oblast pro řeč. Je umístěna zejména v přední části levé hemisféry; v pravé hemisféře mají ještě jednu menší oblast odpovědnou za řeč. Ženy mají značně rozvinutou schopnost řeči právě díky skutečnosti, že mají centrum řeči umístěno v obou hemisférách. Vzhledem k tomu, že na řeč jsou soustředěny konkrétní části mozku, mohou se ostatní části soustředit na jiné úkoly, díky čemuž jsou ženy schopny dělat zároveň s mluvením také mnoho jiných věcí zároveň. Dívky se také díky tomu snadněji učí cizí jazyky, lépe zvládají mluvnici, interpunkci a pravopis.

Citovaní autoři shrnují, že:

- Muži dokážou v duchu zaznamenat své problémy a odložit je stranou. Ženám běží problémy neustále hlavou.
- Žena hovoří o nejrůznějších věcech v libovolném pořadí a vyjmenovávají veškeré možnosti a přání.
- Mluví-li žena večer proto, aby dohonila všechno, co nestihla přes den, nechce být přerušována řešením svých problémů, které v řeči muži mimoděk předkládá a on je tak chápe.
- Nejdůležitější pravidlo hovoru s mužem: mluve jednoduše. Předložte mu k přemýšlení vždy jediný námět.
- Muži dokážou najít cestu z bodu A do bodu B bludištěm odlehlých uliček (nebo na mapě), ale postavíte-li je doprostřed skupinky žen, které hovoří zároveň o několika věcech, beznadějně se ztratí.
- Ženy jsou schopny zároveň mluvit a poslouchat a u toho vyčítat mužům, že nedokážou dělat ani jedno z toho.
- Muži střídavě mluví a poslouchají; když tedy mluví, nepřerušujte je.
- Pokud s vámi žena hodně mluví, má vás ráda. Pokud s vámi nemluví, máte problém.
- Nepřímá řeč pomáhá utvářet vztahy mezi ženami, při rozhovoru s muži však velmi často nefunguje – muži totiž nechápu její pravidla.
- Chcete-li, aby muž naslouchal, oznamte to předem a dejte mu vědět, o čem budete mluvit (Paseovi, 2000, s. 105–124).

SHRNUTÍ KAPITOLY

Někteří psychologové rozumějí pod komunikační výměnou jak „sdělování“, tak „sdílení“. Sociální komunikace je významnou součástí sociální interakce, je vědou o psychologické složce mezilidské komunikace, patří k nejdůležitějším kapitálům sociální psychologie. Základní struktura komunikace je tvořena třemi činiteli: sdělovatelem, osobou přijímací sdělení a obsahem sdělení. Každá komunikace probíhá v určité formě, kontextu a různé dynamice. V každodenním životě se setkáváme s komunikací efektivní, ale také neefektivní (neadekvátní), která je často jádrem interpersonálních nedorozumění i konfliktů.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Objasněte základní charakteristiky komunikace v sociální psychologii.
- Co tvoří strukturu sociální komunikace?
- Jaký je předmět sociální komunikace?
- Vysvětlete rozdíl mezi verbální a nonverbální komunikací a mezi sociální interakcí a sociální komunikací.
- Čím je dotvářen sociální význam komunikace?
- Uveďte všechny formy sociální komunikace a objasněte jejich základní principy a zákonitosti.
- Co znamená kontext komunikace a co tvoří jeho hlediska, co ovlivňuje komunikaci?
- Co rozumíme pojmem dynamika komunikace a jaké znáte typy neadekvátních způsobů komunikace?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- V písemné formě zpracují výše uvedená klíčová slova vztahující se k sociální komunikaci.
- Vypracování eseje na téma: „Moje zkušenosti (pozitivní x negativní) s různými formami sociální komunikace“.
- Pro skupinovou konzultaci si studenti připraví (do hloubky nastudují) vybranou formu sociální komunikace (nejasnosti budou explikovány na tutoriálu).

Odkazy na studijní literaturu pro kapitolu 8

DeVITO, J. A. *Základy mezilidské komunikace*. 1. vyd., Praha: Grada Publishing, 2001, s. 13–37. ISBN 80-7169-988-8.

MUSIL, J. V. *Speciální psychologie*. 1. vyd., Olomouc: VUP, 1999, s. 89–92.

NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: Academia, 1999, s. 157–176. ISBN 80-200-0690-7.

PEASEOVI, A. a B. Proč muži neposlouchají a ženy neumí číst v mapách. 1. vyd. Brno: Jiří Altman, 2000, s. 105–124. ISBN 80-86135-15-2.

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 107–132. ISBN 80-8593-48-6.

VYBÍRAL, Z. *Psychologie lidské komunikace*. 1. vyd., Praha: Portál, s. 17–50.

VÝROST, J., SLAMĚNÍK, I. *Sociální psychologie/Sociálna psychológia*. 2. přeprac. rozš. vyd. Praha: Academia, 2000, s. 127–146. ISBN 80-200-0791-1.

9 Náročné, problémové, frustrační, zátěžové (stresující) a konfliktní sociální situace

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Tato kapitola se zaměřuje na náročné životní situace, k nimž patří situace problémové, frustrační, zátěžové (stresující) a konfliktní. Dozvíte se, že už samotná orientace v sociálním prostoru může být **zátěžovou situací**. Stále **častěji se člověk dostává do konfliktů** majících svůj původ v konfliktním vývoji lidské společnosti. Čím dál častěji se člověk nachází v situacích vyžadujících zásadní změny, rychlé rozhodování, řešení a **zvládnutí náročných životních situací a problémů**. V této kapitole se dozvíte, že řešení problémové situace má etapovitou povahu a že probíhá v opakujících se cyklech; dále, že na frustrační situaci můžeme reagovat různými obrannými mechanismy, jakož i to, že strategie zvládnutí stresu se odehrává v zásadě ve dvou rovinách, v rovině **kondiční** a v rovině **koncepční**. A nakonec zjistíte, že řešení a postupné zvládnutí konfliktů souvisí s řadou dílčích procesů.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Definovat náročné životní situace, rychle se v nich zorientovat a tím i porozumět mechanismům i okolnostem následného situačního chování.

Získáte:

- Konkrétní návody na řešení náročných životních situací.

Budete schopni:

- V praxi realizovat a uplatňovat postupy k zvládnutí různých forem náročných životních situací.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Náročná životní situace, problémová situace, frustrace, zátěž, stres, frustrační tolerance, agrese, projekce, racionalizace, sublimace, somatizace, potlačení, kompenzace, únik, identifikace, regrese, transgrese, stereotypizace, vytvoření reakcí, rezignace, manipulace, substituční chování, eustres, distres, burnout syndrom, sociální opora, coping, empatie, konflikt, extrapunitivní agrese, autoagrese.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Společenské prostředí člověka je neustále se proměňujícím komplexem rozmanitých a různorodých vlivů. Podobně jako přírodní prostředí je i prostředí sociální silně „znečištěno“. V této souvislosti mluvíme o „ekologii mezilidských vztahů“, čímž chceme vyjádřit analogii mezi narušeným bio-systémem a systémem sociálním. Už samotná orientace v sociálním prostoru může být **zátěžovou situací**. Stále **častěji se člověk dostává do konfliktů** majících svůj původ v konfliktním vývoji lidské society. Společenské změny kladou nároky nejen na zaujetí socioprofesionální role (jak tomu bylo dříve), ale sílí požadavek na pružné střídání více profesních rolí během života (a to i značně odlišných). Čím dál častěji se člověk nachází v situacích vyžadujících zásadní změny, rychlé rozhodování, řešení a **zvládnutí náročných životních situací a problémů**.

Věnujme tedy pozornost tzv. zátěžovým („nadlimitním“) sociálním situacím a člověku v nich, abychom byli schopni je nejen rychle rozpoznat, ale abychom co nejvíce porozuměli mechanismům i okolnostem situačního chování. Za výchozí literaturu pro samostudium této problematiky doporučujeme zejména knihu Jaroslava Řezáče (1998, s. 133–157), ze kterého čerpáme.

9.1 Náročná životní situace

Pojem náročnost vyjadřuje do značné míry spíše subjektivní stránku vztahu člověka k okolí. Člověku se obvykle jeví jako náročná to, na co mu chybí dostatek sil nebo jiných vnitřních předpokladů. Na druhé straně se lze shodnout na tom, že některé životní situace jsou pro člověka náročná především vlivem vnějších okolností. Např. ztráta životního partnera, ztráta zaměstnání, extrémní společenské situace (válka, ekonomické či politické krize atp.). Patří sem i situace náhlého ohrožení osoby či rodiny, sociální izolace, situace bezvýchodnosti (kdy řešení situace není v rukou jedince) atp.

Stručně alespoň poznamenejme, že jedinci se obvykle jeví jako náročná taková situace, která je:

- pro jedince **nečitelná** (nepřehledná, nejasná, nestrukturovaná); problém je tedy v tom, že jedinec se nemůže v situaci vyznat, nerozeznává prvky situace a vztahy mezi nimi; chybí mu náhled situace,
- (aktuálně) **neřešitelná**; jedinec sice „chápe situaci“, „nahlíží“ své postavení, ale nenachází postup řešení (taktiku, strategii); chybí mu představa řešení situace (záměr, koncepce),
- **nezvládnutelná**; v tomto případě jedinec obvykle mívá náhled situace i představu o tom, za jakých okolností by byla řešitelná, ale má pocit, nebo je přesvědčen, že mu chybí prostředky potřebné k řešení, ať už vnitřní nebo vnější povahy,
- **ohrožující**; tzn., že řešení, změna situace může znamenat buď aktuálně, nebo následně ohrožení jedince, jiných vztahových osob anebo hodnot (Řezáč, tamtéž s. 134).

Mezi náročná životní situace řadíme situace problémové, frustrační, zátěžové (stresující) a konfliktní

9.1.1 Problémové situace

Nejčastějším případem náročných životních situací jsou situace problémové. Pojem problémová situace zahrnuje dvě stránky **subjektivní a objektivní**. Objektivní stránka vyjadřuje reálný stav věcí, tedy podmínky, prostředí (skutečnou reálnou situaci). Subjektivní stránka odráží, jak to „vidí“, jak to „prožívá“ konkrétní jedinec. Řezáč (tamtéž) cituje Linharta, který se touto problematikou zabýval, užíval pojmu problémová situace jak k označení souhrnu podmínek, které určují vznik problému, tak i k označení subjektivně zpracovaného vnitřního obrazu modelu problému. Jiní autoři důsledně rozlišují problém a problémovou situaci.

Problémová situace jako stav skutečnosti, jako souhrn podmínek objektivně existuje: např. konfliktní situace v konkrétní školní třídě. Existuje, i když „nenajde toho, kdo by se ujal řešení“. Existuje i tehdy, když učitel tento stav z nějakých důvodů neodhalí, nerozpozná.

Avšak skutečná problémová situace (jako vztah: jedinec – realita) vzniká až objevením, resp. objevováním problému.

Objektivní problémová situace ještě netvoří problém. Problém je vždy „něčí“. Je to zároveň vzájemně podmíněný stav i vztah subjektu k realitě. Jde o onen stav, který obvykle vyjadřujeme výroky typu: „mám problém“, „pociťuji problém“, „trápí mne problém“, anebo také jen: „tohle už nemohou vydržet“, „tak už to dál nepůjde“, „s tímhle se něco musí udělat“.

Řešení problémové situace má etapovitou povahu a probíhá v opakujících se cyklech. Na začátku se utváří první vhléd do situace – prvotní, předběžná diagnóza situace. Lze říci, že existuje ještě jakási „nultá“ etapa tohoto procesu, která se projevuje pouze prožitkem napětí. Problém ještě není nazírán (diagnostikován), organismus však již odráží jeho důsledky. Právě onen nejasný stav neklidu, nejistoty, „nesouladu“ vede k diferencovanějšímu vnímání situace a postupně i k první představě o příčinách prožitku. Na základě diagnózy situace se vytváří představa o řešení. Hledají se alternativy postupu, jedinec se rozhoduje mezi nimi a nakonec si vytváří více či méně zvážený, promyšlený projekt postupu. Realizace záměrů v konkrétní činnosti navozuje korekci jak vstupní diagnózy, tak i celkové koncepce řešení a cyklus se opakuje vždy na nové úrovni (Podrobněji viz Řezáč, tamtéž, s. 134–135).

9.1.2 Frustrační situace

Uvedený autor píše, že pojem frustrace je v odborné literatuře používán v podstatě pro označení dvou skutečností: frustrace jako situace a frustrace jako vnitřního prožitku člověka, který se v takové situaci nachází. Někteří autoři důsledně užívají vedle pojmu frustrace (jako prožitek) pojem frustrační situace, u jiných to rozpoznáme až z celkového kontextu. V každém případě je třeba tyto pojmy odlišovat.

Frustrace jako situace

Pojem frustrační situace v podstatě zahrnuje tři elementy:

- jedince motivovaného k dosažení určitého
- cíle
- překážku, která dosažení cíle brání.

Při psychologické analýze konkrétních, tj. reálných frustračních situací, můžeme vydělit ještě jeden element frustrační situace, a sice chování, reakci člověka na tuto situaci. Můžeme dokonce rozlišit obvyklé či nejčastější **reakce člověka na frustraci** (či „ve frustrační situaci“).

Frustrace jako prožitek

Frustrační situace je relativně objektivní záležitostí. Např. tři lidé spěchají do práce a autobus nejede. Tři žáci očekávají ocenění své školní aktivity a učitel jim ho nedopřeje. To jsou příklady situací, v níž se nacházejí všichni protagonisté frustračních situací. Avšak každý z nich bude tuto situaci jinak vnímat, hodnotit, a tedy i prožívat. Frustrační prožitek je tedy výsostně subjektivní. Proto bývá zdůrazňován důležitý moment ovlivňující zážitek frustrace, a tedy i reakci na ni: **subjektivní interpretace situace**. Projevují se v ní rozmanité osobnostní zvláštnosti (vlastnosti osobnosti). Subjektivní **kognitivní zpracování** situace je vždy ovlivněno emocemi, ale též již vytvořenými postoji a návyky, charakterem, motivy atp. Důležitý je vliv zkušenosti a sociálního učení.

Produkty zkušenosti ovšem za určitých okolností vytvářejí určitý „trs“ vnitřních dispozic daného jedince, který označujeme jako tzv. **frustrační toleranci**¹.

Je známo, že určitá míra frustrace či stresu je pro člověka spíše prospěšná. Problémem je definování přiměřenosti či nepřiměřenosti zátěže. Nelze stanovit přiměřenou zátěž bez vztahu ke konkrétnímu člověku. Pojem přiměřenost (nepřiměřenost) zátěže se vztahuje spíše k jedinci než k objektu, který zátěž vyvolává. Určitou orientační pomůckou posuzování dimenze přiměřenosti – nepřiměřenosti zátěže jsou **vnější projevy**, které určité **zatížení** vyvolává.

Reakce na frustrační situaci (obránné mechanismy)

Na frustrační situaci můžeme reagovat různými obrannými mechanismy. Patří k nim: Agrese, projekce, racionalizace, sublimace, kompenzace, únik nebo ústup, identifikace, regrese, transgrese, stereotypizace, vytváření reakcí, rezignace, manipulování a substituční chování. V rámci samostudia obsahu obranných mechanismů na frustrační situaci odkazujeme studenty na práci citovaného Řezáče, 1998, s. 138–144.

¹ Pojem **frustrační tolerance** zavedl do psychologie americký psycholog Saul Rosenzweig (*1907) a označujeme jím **odolnost, otužilost jedince vůči frustraci**. Frustrační tolerance, resp. její úroveň je do značné míry rovněž produktem předchozích zátěžových situací, především těch, jimiž jedinec prošel v dětství. Osoby s nízkou frustrační tolerancí (pomineme-li jedince s extrémně senzitivní nebo slabou nervovou soustavou) se nejčastěji rekrutují z dětí, které nebyly vystavovány přiměřenému blokování svých potřeb. Bylo by možné uvádět výsledky mnoha výzkumů, které naznačují, že přiměřený stupeň zátěže vede k utváření frustrační tolerance a psychické odolnosti jedince. Ne nadarmo upozorňují někteří autoři (např. Langer), že jednou z příčin výchovných a vzdělávacích potíží žáků jsou „větší či menší požadavky“, než odpovídá individuálním zvláštnostem žáků. Uvádíme tento výrok i z toho důvodu, že zároveň relativizuje tento problém a upozorňuje na subjektivní aspekt zatížení dítěte. „Přiměřenou zátěž“, či přiměřenou frustraci tedy nelze „tabulkově“ určit, vyjádřit vzorcem. Lze jen konstatovat, že to musí být zatížení přiměřené jeho dispozicím a zvláštnostem ve všech třech oblastech – tedy: tělesné, fyziologické i psychické a hlavně, že **cíle musí být po přiměřeném úsilí dosaženo** (Řezáč, tamtéž. s. 137).

9.1.3 Zátěžové (stresující) situace

Stresující situace jsou velmi blízké situacím frustračním. Také vnitřní prožitky jsou svou povahou blízké prožívání frustrace. Snad jen s tím rozdílem, že v prožívání dominuje pocit tlaku, „presu“, „tíže“. Rozdíl spočívá též v tom, že člověk, který chce dosáhnout svého cíle, má vlivem určitých okolností značně ztíženu cestu k němu. Do situace vstupují rozmanité podmínky, faktory, které cestu k cíli ztěžují. Mohou to být jak faktory vnější (např. sociální tlak), tak vnitřní (např. nedostatek předpokladů k nějaké činnosti, anebo oslabení v důsledku nedostatku spánku).

Tyto okolnosti – **stresory** – vyvolávají nejen specifický prožitek tlaku, zátěže, ale i řadu dalších změn na úrovni **fyziologické** (projevující se např. bušením srdce, nechutenstvím, poruchami sexuálních aktivit či menstruačního cyklu, kožními vyrážkami, zvýšením svalového tonu až křečovitými stavy svalstva včetně svalů vegetativní oblasti atd.) i psychické (projevující se v oblasti **emocionální**: např. výraznými výkyvy nálad, citovým ochladnutím, pocity vyčerpání a chronické únavy); v oblasti **kognitivní** (např. poruchami poznávání, zkreslením percepce, narušením usuzování ap.) i v oblasti **chování** (např. snížení množství a kvality výkonu, změny vztahů k lidem i k sobě, ztráta chuti k jídlu či naopak přejídání atp.).

Obvykle považujeme za stresující (stresové) takové podmínky, které již překračují možnosti jedince adaptovat se na ně. Stres, který ještě nedosáhl této hranice, tedy „tlak okolností“, který již je pociťován (registrován), ale neohrožuje stabilitu organismu a osobnosti, bývá označován jako **hypostres**; stres přesahující možnosti adaptability, tedy tzv. nadlimitní zátěž – jako **hyperstres**. Zátěž sama o sobě nemusí nutně znamenat negativní ovlivnění fyziologických a psychických funkcí. Známe to ze života, že přiměřená zátěž dokonce „otučuje“, ať už na úrovni tělesné či duševní. Proto odlišujeme obvykle též tzv. **eustres**, tedy stres působící spíše kladně, pozitivně, facilitačně ve vztahu k psychice, a tzv. **distres**, kdy jde naopak již o výrazně negativní vlivy až ohrožení jedince (Řezáč, tamtéž, s. 145).

Mluvíme-li nejen o stresu, ale především o **stresových situacích**, pak nezapomínejme, že i zde sehrává roli subjektivní nahlížení životní situace. Jistěže některé okolnosti takřikajíc objektivně stres vyvolávají (např. nedostatek spánku, nadměrné množství podnětů, které člověk již nedokáže zpracovat v čase apod.), avšak neméně důležité je i subjektivní nazírání stavu věcí, které v člověku stres vyvolávají. V mnoha případech je prožitek zátěže vyvolán, anebo přinejmenším významně zesílen neadekvátním viděním životních souvislostí. Zvláštním případem je situace, za níž podmínky činnosti znemožňují naplnění osobně významných profesních záměrů (profesní seberealizaci).

Zvláště významný je tento jev u profesí, jejichž součástí je péče, léčení, vedení, výchova atp., tedy tam, kde je výsledek práce vždy závislý na vztazích mezi lidmi a obtížně se poměřuje jeho efekt. Vzhledem k tomu, že již povaha takové práce sama o sobě je mimořádně složitá a vyžaduje značnou osobnostní angažovanost, znamená i nenaplnění jejích cílů značnou intervencí do osobnosti. Za takových okolností se stenizující prožitek odvíjející se z profesních ideálů a šancí k jejich naplnění, které jsou s nástupem do praxe spojovány, mění postupně v pocit zklamání až marnosti. Projevuje se nejen extrémní únava, ale i pocit opotřebování, jakési „vydání se až na dno“. Někdy se mluví o „vyhoření“ či „vyhasnutí“ (v odborné literatuře bývá tento souhrn příznaků označován jako **„burnout syndrom**, „burnout fenomen“ (blíže viz Řezáč, tamtéž, s. 147).

Pokud jde o **zvládání stresu**, lze formulovat určité principy strategie zaměřené na znovunabytí duševní rovnováhy. Strategie zvládání stresu se odehrává v zásadě ve dvou rovinách. V rovině **kondiční** a v rovině **konceptní**. První rovina zahrnuje především

preventivní (před očekávanou zátěží) nebo podpurná (při aktuální zátěži) cvičení jak v oblasti tělesné, tak duševní. Základní strategie zvládnání psychostresu (volně podle Řezáče) je:

Myslet jasně a pozitivně – ujasnit si své cíle a očekávání od života – přijímat poskytování sociální opory, pomoci – zlepšovat fyzickou kondici (a zdraví) – relaxace. Při zvládnání stresu má ze sociálně-psychologického hlediska velký význam **sociální opora** (blíže viz Řezáč, tamtéž s. 150).

9.1.4 Konfliktní situace

Konflikt je **jednou z náročných životních situací**, ve které jde o střetnutí protichůdných sil na cestě k cíli. Jako konfliktní vnímáme zpravidla každou situaci, v níž je nutno vybrat z určitých variant či alternativ jednu. Do konfliktu se dostávají potřeby, zájmy cíle, názory hodnoty, konflikty mohou nastat v činnostech, které realizujeme (Komárková, R., Slaměník, I., Výrost, J., 2001, s. 77).

Jako synonyma nebo významem příbuzná slova k pojmu konflikt jsou uváděna slova – rozpor, názorový střet, nedorozumění, spor, různý názor, problém, hádka. Ve vztahu k prožívání bývá konflikt spojován s něčím spíše nepříjemným (rozčilení, napětí, úzkost, strach, lítost, pocit viny nebo křivdy, bezmoc, zlost, agrese), jen občas se vyskytnou pocity příjemnější (uvolnění, uspokojení, aktivizace sil, radost).

Komárková a kol.(tamtéž, s. 78) citují Hockera a Wilmota, kteří uvádějí laická pojetí konfliktu v různých podobnostech:

- **Konflikt jako válka, bitva** (*Rozstřílel jsem všechny jeho argumenty*), kdy účastníci jednájí s cílem získat výhodu v tom, že zničí nebo omezí aktivitu protivníka. Řešení takto pojatých konfliktů je omezeno na obranu nebo útok. Problém je v tom, že obě strany boje – vítěz i poražený – vnímají neúplnost řešení: vítěz touží po ještě větší kořisti, moci, poražený se připravuje na nový útok.
- **Konflikt jako výbuch** (*Už jsem to nevydržel a vybuchl jsem*), při kterém jsou konflikty považovány za něco, co stojí mimo kontrolu člověka. Tím je oslabena osobní odpovědnost při řešení této situace. Metafora výbuchu omezuje kreativitu při hledání alternativ zvládnání konfliktu.
- **Konflikt jako soud** (*Z čeho mě obviňuješ?*), který se objevuje nejen v pracovních, ale i partnerských vztazích. Řešení konfliktu podle tohoto modelu spočívá zejména v prokázání viny, určení nebo hledání viníka.
- **Konflikt jako hra**, která však zahrnuje jistá pravidla a předpokládá se, že všichni podle nich hrají. Poskytuje větší možnosti pro zvládnání konfliktu a ochotu přijmout výhru či prohru jako součást hry.

Podle počtu zúčastněných osob rozděluje Křivohlavý (2002, s. 20) konflikty do čtyř tříd:

- I. **intrapersonální konflikty** – vnitřní, osobní konflikty jedné osoby,
- II. **interpersonální** – konflikty mezi dvěma lidmi,
- III. **skupinové konflikty** – konflikty, které existují uvnitř dané skupiny,
- IV. **mezi skupinové konflikty** – konflikty mezi dvěma skupinami lidí.

Křivohlavý (tamtéž, s. 21) dodává, že poslední dvě skupiny konfliktů se někdy dělí ještě podle toho, jde-li o malé nebo velké skupiny. Malá skupina je při tom definována jako skupina lidí vidajících se tváří v tvář. Konflikt jedince se skupinou považuje za zvláštní druh

skupinového konfliktu. Specifickým případem je také konflikt jedince se skupinou, jejímž tento jedinec není členem (individuum versus skupina).

Řezáč (1998, s. 151) zdůrazňuje, že ze sociálně psychologického hlediska nás zajímají především konflikty, které bývají většinou označovány ne příliš přesně jako „**vnější**“. Jedná se většinou o **konfliktní situace**, v nichž se střetává nějaký vnější vliv (faktor s nějakým psychickým faktorem vnitřním, např.: stavem, vlastností, tendencí, atp. Příkladem může být střetání vnějšího skupinového tlaku, který vyžaduje od jedince určité chování, a svědomím jedince, tedy i vnitřní neochotou se tlaku podřídit).

Někteří autoři popisují frustrace výhradně terminologií teorie konfliktu. Patří sem i tzv. **sociální konflikt**, tedy situace příznačná tím, že se střetávají prvky, elementy sociálního prostředí. Například Sczepanski (podle Řezáče, tamtéž) uvádí, že sociální konflikt je procesem „společenským“, jde tedy především o objekt sociologického a politologického zkoumání. Můžeme to také říci tak, že často půjde o prožitky vnitřního („psychologického“) konfliktu v důsledku toho, že se střetávají vnější okolnosti, vnější faktory sociálního prostředí, jež na jedince evidentně působí, tj. k nimž má vztah (např. konflikt uvnitř norem, nebo konflikt skupin, střet zájmů, cílů vztažných skupin atd.). Lze říci, že spouštěcím podnětem pro tento typ („vnitřního“) konfliktu je právě („vnější“) konflikt vlivů.

Podle Lewinovy teorie (citováno dle Komárková, R., Slaměník, I., Výrost, J., 2001. s. 79) se rozlišují tyto hlavní druhy intrapersonálních konfliktů (boj motivů):

- **Konflikt dvou kladných sil (+ +)**. Oba cíle jsou stejně lákavé, ale není možné dosáhnout je současně (sledovat důležitý fotbalový zápas, nebo si posedět a popovídat s blízkými lidmi, nebo když jsme vybráni ve výběrovém řízení na podobné pozice ve dvou zajímavých firmách..., které zaměstnání zvolit?).
- **Konflikt dvou záporných sil (- -)**. Volba mezi „dvěma zly“, je často náročnější než situace předchozí (splnit nepříjemný úkol nebo přijmout trest za jeho nesplnění, přičemž vyhnout se nelze – „z bláta do louže“).
- **Konflikt mezi kladnou a zápornou silou (+ -)**. Obě síly jsou v situaci zastoupené a nelze jednoduše jednu nebo druhou eliminovat, často se přání střetává se strachem, rizikem (např. přijmout novou zakázku a riskovat řadu problémů z toho plynoucích). Do této skupiny konfliktů patří i konflikt, při kterém dochází k několikanásobné kombinaci podnětů kladných i záporných.

Reakce na konflikt

Reakcí na konflikt označujeme psychický stav nebo chování jednotlivce, ke kterým dochází v konfliktní situaci, zejména když se konflikt bezprostředně a hladce neřeší. Znamená sice určitou „likvidaci“ konfliktu, ne však jeho řešení v pravém slova smyslu. Reakce na konflikt nevylučuje, aby konflikt čas od času znovu neožil ve vědomí, i když v oslabené podobě. Reakce na konflikt mohou být svým obsahem i vnějšími projevy velmi rozmanité. Někteří lidé např. neprojevují své reakce navenek (odehrávají se u nich jakoby pod „chladnou maskou“), zatímco jiní je projevují často až bouřlivě. Vnitřní reakce na konflikt závisí jak na individuálních zvláštěnostech jednotlivce, tak na povaze konfliktu, resp. konfliktní situaci. Jejich společným znakem je **zvýšené emocionální napětí a zpravidla nevhodné chování** (obecné reakce).

U konfliktu vyvolaného **překážkou**, která stojí v cestě při dosahování cíle, resp. uspokojování potřeby, se rozlišují **tři typické druhy reakcí**, ve snaze ochránit vlastní „já“:

- **Reakce trestající navenek** je zaměřená na vnější překážku. Jedinec přesouvá agresivním způsobem vinu na druhé osoby a věci, přičemž své jednání doprovází hněvem, zlostí, apod. (extrapunitivní agrese).
- **Reakce trestající dovnitř** vzniká tehdy, když je reakce zaměřená na vnitřní příčiny toho, proč nebylo dosaženo vytyčeného cíle. Jedinec je agresivní vůči sobě, což je doprovázeno sebeobviňováním, výčitkami svědomí, pocitem viny, neschopnosti apod. (intropunitivní – autopunitivní agrese).
- **Netrestající (neobviňující) reakce** vzniká tehdy, když se na konflikt reaguje tím, že se zlehčuje. Jedinec se snaží neúspěch podceňovat, čehož průvodním jevem je potlačení frustračních tendencí a projevování jiných tendencí, eticky a sociálně zaměřených reakcí.

Jako **příklad jednotlivých typů reakcí** lze uvést vyhraněné reakce na zklamání v lásce:

- v prvním případě je to vražda partnera;
- v druhém případě sebevražda;
- zatímco ve třetím „útěcha“ v alkoholu a okázalá radost.

Reakce na konflikt patří podle mnoha autorů k typologické charakteristice osobnosti.

Zvládání – řešení konfliktů

Zvládání a postupné řešení konfliktů souvisí s řadou dílčích procesů. Jde např. o vyjednávání, mediaci, zprostředkování názorů mezi stranami sporu, kompromisy, dohody výhodné pro účastníky konfliktu, strategie chování v konfliktu, alternativy řešení, asertivní jednání apod.

Řešení konfliktů je velmi individuální proces, proto může být velmi rozmanité v závislosti na povaze konfliktu, situace, zkušeností, osobních vlastností jednotlivce a jednotlivců.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Dozvěděli jsme se, že za náročnou životní situaci považujeme takovou situaci, která je pro jedince **nečitelná**, (aktuálně) **neřešitelná**, **nezvládnutelná a ohrožující**. Dále to, že mezi náročné životní situace řadíme situace problémové, frustrační, zátěžové (stresující) a konfliktní. Už víme, že nejčastějším případem náročných životních situací v našem životě jsou situace problémové, jejichž řešení probíhá v opakujících se cyklech. Na frustrační situaci můžeme reagovat různými obrannými mechanismy, stejně jako na stres či stresor. Strategie zvládání stresu se odehrává v zásadě ve dvou rovinách. V rovině **kondiční** a v rovině **konceptní**. Konflikt je **jednou z náročných životních situací**, ve které jde o střetnutí protichůdných sil na cestě k cíli a jeho zvládání souvisí s řadou dílčích procesů.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Vysvětlete pojem „náročná životní situace“.
- Co je to problémová situace a jaké jsou etapy řešení této situace?
- *Objasněte rozdíl mezi „frustrace jako situace a frustrace jako prožitek“.*
- Kdo zavedl do psychologie pojem „frustrační tolerance“ a co to znamená?
- Vyjmenujte obranné reakce na frustraci.
- Jaký je rozdíl mezi pojmy „stres“ a „stresor“? Jak se stres projevuje?
- Co je podstatou konfliktních situací, jaké druhy konfliktů znáte a jak zvládat konflikty v běžném životě?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- V písemné formě zpracují výše uvedená klíčová slova vztahující se k sociální komunikaci.
- Vypracování eseje na téma: „Největší konflikt v mém životě“ (včetně popisu příznaků, zařazení a jeho řešení).
- V písemné formě vypracování odpovědi na jednu z výše uvedených kontrolních otázek.
- Pro skupinovou konzultaci (tutoriál) si studenti připraví (do hloubky nastudují) praktické řešení jednotlivých forem náročných životních situací.

Odkazy na studijní literaturu pro kapitolu 9

KOMÁRKOVÁ, R., SLAMĚNÍK, I., VÝROST, J., *Aplikovaná sociální psychologie III. Sociálněpsychologický výcvik*. 1. vyd., Praha: Grada Publishing, 2001, s. 77–100. ISBN 80-2470180-4.

KŘIVOHLAVÝ, J. *Konflikty mezi lidmi*. 2. přeprac. vyd. Praha: Portál, 1973, s. 17–37. ISBN 80-7178-642.

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 133–151. ISBN 80-8593-48-6.

10 Psychologie skupinového života

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Budeme se věnovat problematice psychologie skupinového života, protože od počátku je náš život spjat se sociálními skupinami. Objasníme si základní pojem sociální skupiny i to co je podstatou slova „MY“. Popíšeme základní charakteristiky každé sociální skupiny, kterými jsou: způsob interakce, komunikace a organizační struktura, jež je určována systémem vztahů, rolí, pozic a s nimi spojených statutů. Dotkneme se také problematiky dynamiky skupin, která je determinována skupinovými cíli, úkoly, kontakty, sounáležitostí, vnějšími i vnitřními vztahy všech členů skupiny. S problematikou struktury skupiny velmi úzce souvisí problém vůdcovství, tedy vedení a řízení sociálních skupin, o kterém informujeme v závěru této kapitoly.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Popsat základní charakteristiky sociální skupiny objasnit jejich znaky, vysvětlit co je to řízení a vedení skupiny.

Získáte:

- Přehled o různých kritériích klasifikace sociálních skupin, o stylech vedení skupiny.
- **Budete schopni:**
- Rozpoznat strukturu sociální skupiny a zařadit jednotlivé členy skupiny podle jejich pozice, statusu i role. V praxi určit charakteristiky dobrého a špatného vedoucího skupiny.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

Značná část našeho života probíhá ve společnosti a ve spolupráci s jinými lidmi. S ostatními lidmi se denně stýkáme, spolu s nimi sledujeme společné cíle nebo prožíváme různé události. Člověk je od narození členem nějaké skupiny a vlivu skupiny nikdy zcela neunikne. Celý jeho vývoj je závislý na kvalitě a úrovni skupiny, ke které patří. Příslušnost k některé skupině je základní determinantou jeho psychologie (Nerudová, 1989, s. 32).

Člověk vrůstá do skupinového života spontánně a bez výběru. Nevybírání si první skupiny – rodinu, již je zásadně ovlivňován. A přitom na rodině jako sociální skupině nejvíce

záleží, zda bude její příslušník později spojovat skupinový život s bezpečím a sociálním usnadněním, anebo s apriorní averzí ke sdružování (Řezáč, 1998, s. 158).

Člověk není izolovanou bytostí, je v neustálém kontaktu s jinými lidmi a se skupinami lidí a jejich prostřednictvím je funkcionálně a intencionálně utvářen a měněn. Individuální osobnost sama většinou nepůsobí tak silně na své prostředí, jak toto působí sociálním tlakem na jedince. Názory člověka, jeho mínění, postoje, předsudky, ale i jeho nálady atd. jsou ovlivňovány především ve skupině, méně při působení masových sdělovacích prostředků (Kohoutek, 1998, s. 41).

Sociální vztahy jedince se ve značné míře uskutečňují ve skupinách. Problém skupin, do nichž se lidé v průběhu svého života spojují, patří k základním problémům sociální psychologie. Zájem odborníků – psychologů, sociologů, učitelů, lékařů, sociálních pracovníků a dalších o tzv. „skupinové jevy“ je proto pochopitelný. (Čížková, 2001, s. 125)

10.1 Psychologická charakteristika sociální skupiny

Pojem „skupina“ se frekventovaněji užíval od konce 17. století, a to v kontextu umělecké analýzy a kritiky při hodnocení jevů (postava předmětů) zobrazovaných uměleckým dílem. Malá sociální skupina se stala středem pozornosti sociálních vědců teprve v 19. století. Musil (2005, s. 85) uvádí, že k nejstarším definicím patří vymezení skupiny formulované **W. McDougalem**: příslušníci skupiny jsou spojeni trvalejšími (nepřechodnými a nahodilými) svazky, u všech členů se vyvíjí koncepce skupiny a jejich cílů, skupiny jsou v protikladu k jiným skupinám nebo ve střetu s nimi, ve skupině se vyvíjí komplex mravů a obyčejů (morálních norem), tvořících její tradici, ve skupině dochází k organizaci a dělbě činností.

Musil (tamtéž, s. 86) uvádí příklady definice skupiny dalších autorů např.:

F. Znaniecki považuje za skupinu každé seskupení lidí, které ve vědomí těchto lidí vytváří zvláštní celek, což je spíše sociologické pojetí;

Bales za skupinu lidí považuje soubor lidí, kteří se spolu stýkají natolik, že každý z nich může o druhých získat takovou zásobu informací, postačujících minimálně k tomu, aby se u ní samé ustálil fakt její přítomnosti;

Sherifovi definují skupinu operacionálně jako sociální formaci tvořenou určitým počtem individuí jsoucích ve vzájemných vztazích na základě vlastních pozic a rolí. Chování členů rodiny je regulováno vlastním systémem hodnot a norem.

Vymezení pojmu „skupina“ není jednotné. Nejčastěji se skupina chápe jako sdružení nejméně tří (někteří autoři říkají, že dvou) lidí, mezi nimiž jsou určité psychologické vztahy, čímž se myslí, že členové skupiny uznávají společné normy, plní skupinové úkoly, sledují cíle, které si skupina klade, a mají vliv vědomí příslušnosti k této skupině. Skupina také zpravidla uspokojuje některé potřeby svých členů (Řehulka, E., 1995, s. 37).

10.1.1 Klasifikace sociálních skupin

Při třídění skupin jsou uplatňovány různá kritéria. Například podle:

- *velikosti* (malé a velké sociální skupiny),
- *přítomnosti emocionální vazby* mezi členy (formální a neformální),
- *míry identifikace* se skupinovými normami a hodnotami (referenční a členské),

- *míry intimacy* ve vztazích (primární a sekundární, také skupiny vnitřní a vnější),
- *podstaty skupinové vazby* (politické, náboženské, rodinné, výchovné, společensko-zábavní, susedsko-regionální),
- *stylu vedení a produktivity* (autoritativní, demokratická, liberalistická),
- *propustnost (uzavřená, otevřená)*
- *potence* (schopná, silná, mocná)

Nejmenší malou sociální skupinou je již dyáda (manželský pár) nikoliv až triáda (podle klasického: tres faciunt collegium). Sociální psychologie se zabývá také chováním individua v největších nahodilých sociálních skupinách – mase a davu – a rozlišuje přitom rozdělení davu na publikum a shluk. Dělení skupin z vývojového hlediska: parta, banda, tlupa, gang, roj, kohorta, kolektiv, klika, klan, horda (Musil, 2005 s. 86–87).

Klasifikace skupin podle Řezáče (1998, s. 186–192): různé pokusy o klasifikaci skupin jsou vždy vyjádřením určitého pohledu na skupiny. Každé kritérium, na jehož základě jsou skupiny klasifikovány, nám pomáhá odlišit různé stránky, vlastnosti skupin.

- **primární – sekundární**

Kritérium: míra (rozsah) vlivu na osobnost; intimita interakcí;

Základní znaky primární skupiny: interakce tváří v tvář, difúzní a nevymezená interakce, relativní stálost, sympatie a vzájemná identifikace – relativní intimita mezi účastníky – „MY“, malý počet členů, intenzivní, zásadní a komplexní vliv na člena.

Základní charakteristiky sekundární (druhotné) skupiny: „druhotnost“ je jednak dána časově, tzn., že většinou jde o skupiny **následné** či následující v čase za skupinou primární, jednak se „druhotností“ vyjadřuje její druhotný (nikoliv podružný) význam v socializaci. Většinou jde o skupiny, v nichž jsou vztahy **zprostředkované**, a jež spíše doplňují působení primárních skupin).

- **formální – neformální**

Kritérium: způsob vzniku; povaha převládajících vztahů; míra autonomie;

Formální skupiny vznikají zpravidla „zvnějšku“ a administrativní cestou. Jsou vytvářeny za určitým účelem – studijní skupina, pracovní skupina, výchovná skupina, vojenská jednotka atp. Primárně se od ní očekává naplnění účelu. Rovněž výběr členů bývá podřízen kritériím, která s účelem skupiny souvisejí. Členové skupiny se většinou poznávají, až když je skupina utvořena. Někdy se pro označení formální skupiny používá pojem *nomologická*, protože lidé jsou v ní sdruženi na základě normy, předpisu, zákona, nikoliv osobně výběrových preferencí.

V neformálních skupinách převládají meziosobní vztahy (tzn., že jsou rozhodující pro život skupiny, usměrňování jejího vývoje). Hierarchie pozic ve skupině odpovídá rozvrstvení meziosobních vztahů. Vůdce skupiny je fakticky (psychologicky) uznáván rozhodujícím množstvím členů. Podle Řezáče (tamtéž, s. 187) označení neformální bylo poprvé použito ve výzkumech E. Maya (1944, 1946) pro skupiny založené na *skutečných osobních vzájemných vztazích*).

- **členské – vztahné (referenční)**

Kritérium: vztah ke skupině; pojetí skupiny;

Příkladem členské skupiny je i konkrétní školní třída nebo seminární skupina, tedy skupina, v níž je jedinec fyzicky zařazen, v níž působí. Touží-li nějaký žák být členem jiné školní třídy, protože se mu jeví přitažlivější a přínosnější, jde už o skupinu vztahnou, referenční. Je to taková skupina, která jedince přitahuje svým klimatem a dalšími vlastnostmi. Není jejím faktickým členem, ale rád by jím z nějakých

subjektivně závažných důvodů byl. Skutečně referenční skupina daného jedince dokonce ovlivňuje, často stejně výrazně jako skupina členská. Projevuje se to v jeho chování, tendencích, postojích. Vedle referenční skupiny bývá odlišována ještě skupina, která tvoří jakýsi protipól. Je to skupina, jejímž členem by jedinec nikdy být nechtěl, jež mu vystupuje jako kontrapunkt jeho pozitivně vnímané referenční skupiny. Referenční skupina může být i symbolická (např. skupina z románu), anebo zcela imaginární (tedy produkt fantazie a obraznosti jedince). Analýza imaginárních vztahných skupin může být velmi dobrým doplňkem psychosociální charakteristiky jedince. Samozřejmě, že je možná i ta varianta, že členská a vztahná skupina se kryjí (je to táž skupina).

- **strukturace – davy**

Kritérium: stupeň strukturace pozic a rolí; cílová orientace skupiny;

Strukturacemi míníme skupiny, které jsou obvykle bohatě vnitřně členěny – hierarchie pozic jedinců má více vrstev, a nejen vztahy, ale i obsah a dělba činností ve skupině tvoří relativně uspořádaný celek – systém. Tyto skupiny mívají strukturované normy a diferencované sankce. Vztahy mezi jedinci jsou významně ovlivňovány skupinovou ideologií nebo tradicí. Tyto skupiny jsou obvykle produktem delšího vývoje, mají tedy svoji historii atd. Strukturace vzniká jako prostředek k dosažení relativně stejného cíle.

Naopak davy jsou skupiny, které většinou vznikají náhle na základě emotivního situačního souznění jednotlivců, a mívají také krátké trvání. Typickým znakem davu je labilita prožívání i akce. Jednání davu připomíná jednání jedince v afektu. Některé davy (např. sportovní fanoušci) nemají ani onu jednoduchou strukturu pozic vůdce – ostatní. Role vůdce se obvykle ani nestačí vydělit a jeho funkci přebírá „nálada“ davu; afekt, který často tvoří jediný sjednocující prvek shluku jedinců. Tak např. zklamání z výkonu fotbalového týmu a z něho vyrůstající napětí (spolu s okolními podmínkami, jako je např. samotný fakt koncentrace lidí v jednom prostoru) spustí společně sdílenou redukci napětí.

Svou povahou je blízké davu rovněž **publikum**, specifický případ nestrukturované skupiny. Publikum mívá rovněž poněkud zúžené vědomí. Ve své podstatě je spíše pasivní, protože „konzumuje aktivitu jiných“. Je příznačné zvýšenou sugestibilitou a „stádností“, tedy tendencí chovat se konformně. Z nálady publika bychom neměli usuzovat na náladu jedinců, kteří ji tvoří. Nálada a reakce publika jsou spíše funkcí situace než vnitřních vlastností zúčastněných jedinců. Z publika se může (právě pro jeho vlastnosti) poměrně lehce stát dav.

Řehulka (1995, s. 37) uvádí následující třídění skupin:

Z hlediska těsnosti, přesněji míry intimity spojení členů, můžeme rozeznávat skupiny:

- **Primární**, které se vyznačují přímými a důvěrnými vztahy a jsou silně emocionálně podloženy. Pozitivní zkušenosti s dlouhodobým členstvím v primární skupině představuje důležitý základ pro emocionální a osobnostní stabilitu člověka. Typickou primární skupinou je rodina.
- **Sekundární**, se vyznačují náhodnějšími vztahy. Příkladem pro sekundární skupiny jsou různé kluby, zájmové kroužky, třídy ve škole atd.

- **Formální**, jsou takové, které vznikají „z venku“, na základě nějakého vnějšího cíle, který stojí mimo skupinu a který ji zpravidla striktně a neosobně určuje. Hlavním úkolem formální skupiny je plnit nějaký dříve daný úkol nebo cíl. Lidé se organizují do formální skupiny, a hlavním úkolem formální skupiny je plnit nějaký dříve daný úkol nebo cíl. Lidé se organizují do formální skupiny, aby mohli vykonávat nějakou práci, kterou nemohou vykonávat sami jako jednotlivci.
- **Neformální**, vznikají spontánně a hlavně proto, že se lidé chtějí setkat, že chtějí uspokojit svou potřebu konkrétního sociálního kontaktu. Jejich příkladem je třeba skupina přátel večer v kavárně, na výletě atp. Velmi často se z formální skupiny stává časem skupina neformální nebo se tato formální skupina rozkládá na několik skupin neformálních.

Podle charakteru členství ve skupině můžeme rozeznávat skupiny členské a referenční neboli vztažné.

- **Členská** je ta, jejímž je jedinec faktickým členem.
- **Referenční**, je to taková skupina, která vyvolává v člověku touhu, aby se stal jejím členem, a proto tuto snahu manifestuje většinou takovými vzorci chování, způsoby komunikace, systémem norem a hodnot, které jsou typické pro členy této skupiny. Referenční skupinu můžeme dále rozdělovat na **pozitivní referenční skupinu** (do ní by chtěl jedinec náležet) nebo na **negativní** (do níž by jedinec nechtěl náležet). Referenční skupiny tedy výrazně ovlivňují chování jedince, neboť ten se identifikuje s jejími členy. Referenční skupina nemusí vlastně ani reálně existovat a může být jen fantazijní představou. Analýza referenčních skupin, případně přímo jejich hodnocení, je zvláště zajímavé v období dospívání, kdy mnoho vypovídá o osobnosti dospívajícího, jeho plánech a ideálech.
- **Vlastní skupina** je chápána jako „my“ a
- **Cizí** jako „oni“. Tak také se o těchto skupinách vyjadřujeme. Tento aspekt zkoumání skupin nám pomůže vysvětlit takové vztahy mezi skupinami, jako je soutěživost, ale i řevnivost až nenávisť.

Řehulka (tamtéž) dodává, že velmi často se u nás používá termínu **kolektiv** a je tedy užitečné se zamyslet, jaký je rozdíl mezi skupinou a kolektivem. Především si musíme uvědomit, že teorie kolektivu byla propracovaná hlavně v socialistické pedagogice a je spojena s touto ideologií. Kolektiv byl chápán jako rozvinutá a vyzrálá skupina, přičemž vyzrállost byla v poslední instanci chápána morálně, de facto měřítkem socialistických hodnot. **Pojem kolektiv je ve srovnání se skupinou termínem užším**, či jinak: každý kolektiv byl skupinou, ale ne každá skupina byla kolektivem, i když šlo třeba o primární a neformální skupinu. V tomto smyslu byla hlavním faktorem, který vedl k sociálně-psychologickému zrání skupiny, pracovní činnost, jež sledovala společensky uznávané hodnoty, které byly – při pevné monoideologičnosti socialistické společnosti – ideologicky určené a jednotné. V současné demokratické společnosti, která je z tohoto hlediska charakterizována především existencí a působením různých ideologií, není již tato tradiční teorie ani pojetí kolektivu funkční.

10.1.2 Vlastnosti skupin a skupinové normy

Musil (2005, s. 87) poznamenává, že kritéria uvedená jako podklad pro klasifikaci skupin lze současně považovat za diferencující vlastnosti skupin. K uvedeným bychom mohli přičíst ještě: soudržnost, stejnorodost, plastičnost, polarizaci, stálost, autonomii, typ kontroly v návaznosti na skupinové normy a sankce, kredit, nabídku možnosti participace členům, nabídku saturace libosti a dichotomii JÁ – MY.

Řezáč (1998, s. 183–185) píše, že podobně jako má jedinec své zvláštnosti, rysy a vlastnosti, má svá specifika též skupina jako celek a uvádí stručný přehled vlastností skupiny:

stabilita, integrace, koheze (soudržnost), atraktivnost, stálost, autonomie, velikost, míra intimacy, propustnost, homogenita-heterogenita, zaměřenost, hodnotová orientace, míra uspokojení, stupeň libosti a míra kontroly.

Řehulka (1995, s. 38) konstatuje, že k nejčastěji zkoumaným vlastnostem sociální skupiny patří:

- soudržnost (kohezivnost) – vyjadřuje pocit přináležitosti ke skupině
- homogenita – je dána stejností některých znaků členů skupiny (např. věk, profese, zájmové zaměření atd.)
- pevnost (uzavřenost) skupiny – vyjadřuje ochotu přijímat do skupiny nové členy
- stabilita skupiny – je vyjadřována délkou trvání členství
- autonomie skupiny – nezávislost na jiných skupinách
- polarizace skupiny – je tím větší, čím je činnost skupiny více orientována na splnění určitého cíle
- intimita skupiny – vyjadřuje citové vztahy uvnitř skupiny a charakter komunikace

Skupinové normy jsou určitým systémem pravidel, který zajišťuje co možná nejplynulejší průběh společných činností (aktivit) ve skupině a nekonfliktní fungování mezilidských vztahů. Normy se odvíjejí ze skupinových cílů a hodnot, vznikají jak ve formálních, tak i neformálních skupinách jako prostý důsledek cílené součinnosti jednotlivců. Čím více jsou skupinové cíle definovány (uvědomovány, pocitovány), tím silněji se konstituují skupinové normy. Každá norma v sobě obsahuje i způsoby reagování na její porušení – tzv. **sankce**. V sociální psychologii nemá pojem sankce negativní sémantický obsah. Sankce jsou jak pozitivní, tak negativní odezvou na sociální chování člena skupiny. Pozitivní sankce odměňují, a tak nejen zpevňují, ale též stimulují žádoucí chování. Mají rozmanitou podobu podle typu skupiny, ale v zásadě jde vždy o projev akceptace ze strany ostatních členů skupiny nebo jejich rozhodujících představitelů. Negativní sankce, tresty by měly plnit tlumící funkci ve vztahu k nežádoucím formám chování. Smysl negativních funkcí spočívá v tom, že mají napravit důsledky porušení normy, zabránit v opakování narušování norem, zbavit člena skupiny, který se narušení normy dopustil, nežádoucích prožitků, pocitů viny, znemožnění se ve skupině apod. Vztah k normě vyjadřují vedle pojmu konformismus také pojmy **konvence** (konvenčnost) a **uniformita**. Tyto pojmy vystihují odstíny vztahu k normě. Zatímco konformita je chápána jako projev podrobení se nátlaku, uniformita (shodnost chování s normou, modelem, vzorem) nebývá projevem podrobení se, ale spíše jako „převzetí“ určitých projevů, a to z rozmanitých důvodů. Konvenční chování znamená, že jedinec přebírá určité zavedené kulturní vzorce chování. Jak konvenční, tak i uniformní jednání je vždy důsledkem určitého sociálního tlaku (Řezáč, 1998, s. 166–168)

Dle Musila (2005, s. 58) bývají sociální normy obecně děleny na:

- subsistenční (volněji formulované a založené),
- kodifikované (přesně formulované, formalizované, striktně logicky vyjádřené právníkou etickou terminologií)

Skupinové normy, skupinové odměňování (včetně sankcí) podmiňují společenskou kontrolu a determinují skupinový konformismus, formální a neformální strukturu skupiny (lépe formovaná struktura skupiny vede k její vyšší produktivitě).

Podle Řehulky (1995, s. 37) můžeme skupinový konformismus chápat jako přizpůsobivost jedince pod tlakem skupiny. Konformismus je zajímavý hlavně tím, že jedinec často podlehne skupinovému tlaku, i když názor skupiny nepovažuje za správný. V literatuře se uvádí, že nejvíce podléhají skupinovému konformismu osoby, které danou skupinu pokládají za pozitivně referenční, a osoby, které nemají v dané kategorii konformity vlastní názor. Se sklonem ke konformismu souvisejí některé specifické rysy osobnosti, jako je respekt před autoritou, nedostatek sebedůvěry, tuhý a nepoddajný způsob myšlení, moralismus atd. Skupinový konformismus je dán:

- atraktivností skupiny ve vztahu k uspokojení potřeb jedince,
- možností skupinových sankcí vůči nekonformnímu jedinci,
- autoritou skupiny v očích jedince,
- přesvědčením jedince, že skupina jedná správně a přiměřeně.

Někdy můžeme pozorovat tzv. **pseudokonformismus**, kdy se jedinec ve svém vnějším chování přizpůsobuje, ale jeho vnitřní názory zůstávají k tomuto chování protikladné; tito jedinci jsou stále ve vnitřním konfliktu. Mluví se také o vnější konformitě. Opakem konformity je **nonkonformita**, kterou však nemůžeme chápat jako nezávislost na tlaku skupiny, ale jako takové chování, které je opakem toho, co skupina vyžaduje; jde tedy opět o závislost na skupině, ale v opačném směru. Chování, které bychom mohli označit jako nezávislé, tedy mimo konformitu, resp. nonkonformitu, je vzácné, neboť člověk se jen zřídka dovede oprostít od vlivu sociální situace (Řehulka, tamtéž).

Dynamika skupin závisí na jejich strukturálních vlastnostech. Je podmíněna skupinovými cíli a úkoly (motivace), kontakty (distance) a sounáležitostí (sympatie) jako interdependentními veličinami, vztahem auto- a heterostereotypu členů, typem vůdce (charismatický, tradiční a byrokratický), nabídkou sociální facilitace, úrovní komunikace ve skupině a typem interakce (kooperativní, kompetitivní), možnostmi frustrace členů a řešení konfliktů, stylem vedení skupiny – autokratický, demokratický, liberální = laissez faire (Musil 2005, s. 87).

Řehulka (1995, s. 37) dodává, že v psychologii je nejčastěji studována dynamika tzv. malé sociální skupiny, jejíž horní hranice by neměla překročit 30, maximálně 40 členů. I když množství členů malé sociální skupiny není jejím jediným určujícím znakem (dalšími jsou např. míra vzájemného poznání, komunikace z „očí do očí“ atd.), skupiny, které mají více členů, se zpravidla rozpadají na další skupiny, nebo, při velkém množství členů, pro ně začínají platit zákonitosti velkých sociálních skupin. Velké sociální skupiny se zpravidla studují buď jako charakteristiky celého společenství především z hlediska kulturních vzorců (obyčejy, zvyky, mravy, zákony, náboženství atd.), nebo se zkoumá chování jednotlivce ve velké sociální skupině („člověk v davu“).

Psychologie dynamiky velkých sociálních skupin je velmi náročnou a závažnou problematikou sociální psychologie a v praxi jí musí být věnována samostatná pozornost odborníků (např. chování na fotbalových stadionech, hromadná neštěstí, katastrofy atd.).

Poznatky z psychologie skupiny jsou aplikovány v mnoha oborech. Domníváme se, že pracovníci v pomáhajících profesích, v oblasti sociální patologie, učitelství, veřejné i státní správě by měli být informováni alespoň o **využití této problematiky ve skupinové psychoterapii**.

Skupinová psychoterapie je postup, který využívá k léčebným účelům skupinové dynamiky, tj. vztahů a interakcí jak mezi členy a terapeutem, tak mezi členy navzájem. Skupinová dynamika je tedy souhrn skupinového dění a skupinových interakcí. Kratochvíl (1977) uvádí následující cíle terapeutických skupin:

- **dosáhnout vzhledu do problematiky jedinců** a pomoci jim pochopit a změnit nesprávné postoje
- **změnit maladaptivní vzorce chování** ve směru adekvátní sociální adaptace
- **zprostředkovat poznatky o zákonitostech interpersonálních a skupinových procesů** jako podklad k efektivnějšímu a harmoničtějším jednání s lidmi
- **podpořit zrání osobnosti** ve smyslu rozvinutí vlastního potenciálu a dosažení optimální výkonnosti i pocitu štěstí
- **odstranit chorobné příznaky** ať přímým nácvikem a přecvičováním, nebo přímo vyřešením interpersonálních či intrapsychických konfliktů, které je vyvolaly nebo udržovaly.

10.1.3 Struktura skupiny (pozice – status – role)

Strukturou skupiny míníme (Řezáč, 1998, s. 160–166) rozložení, uspořádání pozic (postavení, místo) jednotlivých členů ve skupině a skladbu vzájemných vztahů mezi nimi. Rozložení pozic tzv. „klovací pořádek“², vypovídá o dělbě moci ve skupině, o tom, jak je jednotlivec přijímán, hodnocen, posuzován. Vyjadřují, jaký vztah k němu mají ostatní členové skupiny a jak vnímají jeho přínos skupinovému životu. Místo jedince, který zaujímá ve struktuře pozic, vyjadřuje rovněž stupeň jeho integrace do skupinových vztahů.

Pojmem pozice označujeme místo, které jedinec ve skupině zaujímá; určuje jeho postavení ve vztahu k ostatním členům skupiny v dimenzích: přiřazenost, nadřazenost nebo podřazenost.

Společenská pozice vyjadřuje společenskou funkci v rámci společenského systému. Musil (2005, s. 58) uvádí pět společenských pozic: věk a pohlaví, zaměstnání, prestiž, pozice v rodině, pozice ve formální skupině. Trvalejší sociální pozice v určité společnosti je úzce spojena se společenským statutem.

Společenský status charakterizuje umístění (osobní pozici a místo v sociální hierarchii) jedince ve skupině na základě jeho vrozených, získaných a připsaných vlastností (vrozeným statutem je pohlaví, získaným statutem je získaná prestiž, připsaným statutem věk a společenskoekonomická pozice).

² Tento termín převzatý z etologie vyjadřuje skutečnost (poprvé pozorované a popsané na zvířatech), že vztahy ve skupině jsou strukturované (uspořádané) a že tomu odpovídá rovněž uspořádání pozic (postavení) jedinců ve skupině. Pozice jsou uspořádány hierarchicky a vyšší pozice zastávají jedinci s vyšší prestiží a mocí ve skupině.

Druhou stránku pojmu pozice vyjadřuje pojem **sociální role**. Podle toho, jak se jedinec chová, jak se projevuje (jak naplňuje svoji roli), podle toho získává své místo v hierarchii pozic.

Obvykle se uvádí, že pozice jedince je především určována:

- mírou jeho přitažlivosti
- mírou prestiže (příp. osobní moci)
- způsobem jeho sebeprosazování při začleňování se do skupiny (a seberealizaci)
- jeho podílem na dosahování skupinových cílů.

Postavení konkrétního jedince v konkrétní skupině je vždy výslednicí skupinového posuzování chování či projevů jedince v uvedených dimenzích intraskupinových vztahů. V závislosti na typu skupiny a obsahu skupinové činnosti může ovšem významnost jednotlivých kritérií posuzování významně kolísat. Rovněž významnost kritérií posuzování je relativní. Je-li skupina ohrožena, nebo ocitá-li se v rivalitním vztahu k jiné skupině, nabývá kritérium podílu člena na dosahování skupinových cílů aktuálně mnohem většího významu než jiná hlediska. Významnost hledisek projevujících se ve vztazích sympatie – antipatie je dána rovněž typem a posláním skupiny (Řezáč, tamtéž s. 161).

Společenská role je tedy očekávaný způsob chování individua odpovídající jeho společenské pozici (role reprezentuje dynamický aspekt statusu). Role je jednak normativním vymezením chování (co se očekává), jednak znamená realizaci určité společenské pozice (jak jedinec jedná). Role je strukturovaný způsob sociální participace. Pozice členů society tvoří funkční pletivo. Pletivo rolí je v sociální psychologii nazýváno sociálním systémem (Musil, 2005, s. 59).

Na jiném místě své odborné monografie píše Řezáč (1998, s. 165), že na základě zkušeností s terapeutickými skupinami bývají odlišovány následující **skupinové role**:

- **alfa** – neformální **vůdce** skupiny, obvykle nejatraktivnější člen, imponující a akceptovaný většinou členů skupiny,
- **beta** – tzv. **expert**, mající specifické předpoklady k navrhování, či alespoň tvořivému rozvíjení variant řešení prezentovaných vůdcem skupiny,
- **gama** – **většina členů** skupiny, spíše pasivní a přizpůsobiví, podléhající nebo se identifikující s vůdcem,
- **omega** – **outsider** skupiny, okrajová pozice, ve skupině spíše (tj. většinou) neoblíben,
- **P** – „**obětní beránek**“, obvykle symbolický představitel nepřátelské (rivalitní) skupiny.

Na problematiku skupin a sdružování můžeme nahlížet z mnoha jiných hledisek. Skupinu lze vnímat také jako součást struktury společnosti a studovat, jak se prostřednictvím skupinového života uplatňují vlivy kultury společnosti (integrační vliv skupin, intraskupinové vztahy a jejich vliv na proměny společnosti atd.). Tato problematika však už přesahuje plánovaný rozsah této kapitoly i záměr autora.

10.1.4 Vedení a řízení skupiny

S problematikou struktury skupiny velmi úzce souvisí problém **vůdcovství**, tedy vedení skupiny. Ve skupině zpravidla vždy existuje určitá hierarchie v dimenzi vedení, tedy těch, kteří vedou, a těch, kteří jsou vedeni.

Podle Řehulky (1995, s. 39–40) za vedoucího se obvykle pokládají členové skupiny, kteří:

- mají vysoké formální postavení (např. osoby v úředním postavení vedoucího),
- mají na ostatní členy skupiny největší vliv,
- vyjadřují nejvýrazněji postoje, zaměření a cíle skupiny (můžeme říci, že jde o osoby, které mají vysokou sociometrickou volbu).

Ve skupinách se rozlišují vedoucí formální a neformální.

- **Formální vedoucí** jsou do svých funkcí jmenováni a jsou včele formálních struktur. Formální vedoucí mají zpravidla přesně vymezenou (často přímo písemně) míru pravomoci a odpovědnosti.
- **Neformálními vedoucími** se stávají ti členové skupiny, kteří mají na ostatní největší vliv a dokážou spontánně vyjadřovat zájmy a cíle skupiny. Výstižně se jim někdy říká mluvčí skupiny. Bohužel, často platí, že ne všichni formální vedoucí jsou zároveň mluvčími skupiny.

Úloha vedoucího je velmi složitá a náročná a vyžaduje plnění řady funkcí, z nichž se obvykle uvádějí tyto činnosti:

- výkonná – koordinace činnosti skupiny,
- plánovací – rozhodování o způsobech a prostředcích, jak má skupina dosáhnout cíle,
- společenskovochovná – vytváření a usměrňování cílů a perspektiv skupiny, je určována společenskými úkoly, stavem skupiny a úrovní vedoucího,
- odborná – instruktáže, odborné vedení, teoretická a praktická pomoc členům skupiny při realizaci úkolů,
- reprezentativní – zastupuje skupinu vůči ostatním skupinám a širší společnosti,
- sledování vnitřních vztahů ve skupině,
- hodnotící – posuzování a vyhlásování výsledků, udělování odměn a trestů,
- rozsuzovací a zprostředkovací – řešení konfliktů ve skupině,
- jednání vedoucího slouží jako model chování členů skupiny,
- vedoucí jako zástupce individuální odpovědnosti.

Na osobnost vedoucího skupiny jsou kladeny velké požadavky a obvykle se u něho očekává (podle Růžička, J., 1970, s. 186):

- intelektuální úroveň, a to nejen výše rozumové kapacity, ale i zaměření myšlení,
- organizační schopnosti,
- fyzická a sociální adaptabilita, schopnost přiměřeně se vyrovnávat s úkoly,
- úroveň osobní dominantnosti, schopnost s přiměřeným důrazem, rozhodností a závazností usměrňovat a zaměřovat činnost řízené skupiny,
- úroveň interpersonální senzitivity, tedy schopnost s přiměřenou citlivostí reagovat na postoje, názory a prožívání členů řízené skupiny,
- osobní vyrovnanost,
- iniciativa v myšlení a jednání a ochota přijímat nové koncepty a postupy,
- pracovní vytrvalost a houževnatost,
- aspirační zaměření, zejména z hlediska vazby na obor činnosti a řídicí funkci,
- základní soubor žádoucích morálních vlastností.

I když jsou vlastnosti vedoucího důležité pro efektivnost jeho práce, nejsou jednoznačně určující. Výzkumem osobnostních vlastností vedoucích se nepodařilo odkrýt nějakou zvláštní charakteristiku, která by byla všem společná. Úspěch práce vedoucího je složitou jednotou jeho osobnostních vlastností, vlastností členů skupiny, kterou udílí, charakteru činnosti, kterou skupina vykonává, struktury a organizace této skupiny i širšího sociálního prostředí, v němž se skupina nachází.

Řezáč (1998, s. 175) charakterizuje „dobrého“ a „špatného“ vedoucího následovně:

<i>kvalitní vedoucí</i>	<i>špatný vedoucí</i>
<i>iniciuje soutěž podřízených</i>	<i>vyvolává rivalitu mezi podřízenými</i>
<i>preferuje participativní řízení, Kooperativní spolupráci</i>	<i>preferuje direktivní řízení, a selektivní spolupráci (ochota ke spolupráci je závislá na osobním vztahu k podřízenému)</i>
<i>je náročný v požadavcích na všechny podřízené rovnoměrně</i>	<i>je nenáročný ke všem, anebo je náročný jen k některým členům skupiny</i>
<i>je stabilní ve svém jednání i projevech</i>	<i>je labilní v jednání i projevech</i>
<i>respektuje skupinu jako organismus {hierarchii pozic, meziosobní vztahy, historii skupiny atp.}</i>	<i>zasahuje do vztahů neorganicky přeceňuje své možnosti operativně změnit vztahy ve skupině organizačními zásahy</i>
<i>soutěž, konkurenci přijímá jako výzvu k aktivizaci skupinového života</i>	<i>soutěž a projevy konkurence chápe zásadně jako mocenský boj</i>
<i>podporuje alternativní náměty, náhledy</i>	<i>alternativu jeho náhledům, postupům a názorům přijímá jako útok proti vlastní osobě</i>
<i>zamýšlené organizační změny důsledně poměřuje reálností jejich provedení, účinnosti a možných dopadů</i>	<i>klade větší důraz na organizační změny samy o sobě, než na reálnost jejich dosažení a důsledky</i>
<i>jedná rozhodně a energicky</i>	<i>rozhodnost nahrazuje razancí</i>
<i>výkon podřízených a jejich úsilí o sebeprosazení posuzuje v kontextu jejich motivace</i>	<i>pokud jednání podřízených vyhovují jeho záměrům, či vedou k naplnění jím formulovaných cílů, považuje neadekvátní motivy jejich postupů za nepodstatné</i>
<i>vyžaduje si pravidelnou zpětnou vazbu</i>	<i>spoléhá na vlastní (individuální) vidění, případně na problematickou zpětnou vazbu konformních podřízených</i>
<i>zajímá se o mínění svých podřízených,</i>	<i>chápe podřízené pouze v pracovní roli,</i>

*respektuje jejich osobnostní
svébytnost a nezávislost*

*členy skupiny vnímá pouze
jako výkonné jednotky
na určité úrovni organizace práce*

Vedení a řízení ale neznamená automaticky direktivní ovládní skupinového života. Řezáč (tamtéž, s. 172) mj. píše, že řízení skupiny patří k hlavním požadavkům na roli vůdce a shrnuje následující klíčové **charakteristiky jeho role**:

- vůdce harmonizuje mezilidské vztahy ve skupině tak, aby vytvořil emotivně příznivé, akceptující a posilující klima,
- vůdce koordinuje činnosti a aktivity tak, aby optimalizoval skupinový i individuální výkon členů skupiny.

Naplnit uvedená očekávání může pouze vůdce, který:

- je člověkem citlivým a vnímavým k očekávání členů skupiny,
- respektuje autonomii, svébytnost, a tedy i individuální potřeby a zájmy členů skupiny,
- je schopen definovat stav skupinového života a aktuální i perspektivní skupinové cíle,
- dokáže převzít iniciativu a odpovědnost při potřebných změnách skupinového života,
- dokáže realizovat potřebné organizační a řídicí činnosti, tj., že je adekvátně kompetentní.

Zaujetí vůdcovské role je zvláště u skupin neformálních z velké části závislé na aktivitě konkrétního člena, který na takovou pozici aspiruje.

V takových činnostech, jako jsou péče, výchova, vedení, terapie atp., záleží nejen na organizačních a řídicích dovednostech. Důležitá je psychosociální zralost a mravní rozměr osobnosti vůdce. V této souvislosti je třeba připomenout rovněž *motivaci k řídicí činnosti*.

Do pozice vůdce se vzhledem k příslovečné průbojnosti dostávají též jedinci, kteří chtějí spíše „vládnout, než řídit“, spíše „ovládat, než vychovávat“, spíše „prosazovat sebe, než zasazovat se za jiné“.

10.1.5 Styl řízení

Pojmem styl řízení vyjadřujeme **povahu interakcí**, kterou navozuje svým přístupem k lidem řídicí pracovník. Je to zároveň součinnost (společná práce) i meziosobní vztah. Styl řízení je předurčován úrovní sociální kompetence člověka (sociálními dovednostmi a schopnostmi), jeho psychosociální a mravní vyzrálostí a pochopitelně též situačními vlivy.

Důležitým znakem sociální skupiny je typ organizace, který je vyjadřován způsobem neboli stylem vedení a řízení. V podstatě rozeznáváme styl řízení autoritativní, demokratický a liberální.

Autoritativní styl: Věcné, krátké příkazy, zákazy bez shovívavosti s hrozbou, přesný jazyk, nepřívětivý tón. Pochvala a pokárání jsou subjektivní, emoce se neberou v úvahu, předkládání rozhodnutí není systematické, vedoucí stojí vně skupiny. Věci ve skupině se plánují předem

(v celém rozsahu), určují se jen bezprostřední cíle, další cíle nejsou známy, hlas vedoucího je rozhodující. Výkonnost skupiny může být značná, ale ne vždy kvalitní.

Demokratický styl: Instrukce jsou ve formě návrhů, nesuchopárná řeč, přátelský tón, pochvala a pokárání spolu s radou, nařízení i zákazy s diskusí, pozice vedoucího je uvnitř skupiny. Rozhodnutí se neplánují předem, ale ve skupině, za realizaci návrhů odpovídají všichni, všechny části práce se nejen navrhuje, ale i posuzují. Výkonnost je trvalá a kvalitní, ale jen průměrná.

Liberální styl: Tón je konvenční, absence pochval a pokárání, spolupráce je nahodilá, pozice vedoucího není pro členy zřejmá. Věci ve skupině jdou „samy od sebe“, vedoucí nedává pokyny, části práce vyjadřují jednotlivé zájmy nebo pocházejí od nového vedoucího. Výkonnost skupiny je malá (Řehulka, 1995, s. 40).

Podle Řezáče (1998, s. 177) můžeme říci, že v obecné rovině může být styl řízení v zásadě:

- A. integrující nebo dezintegrující
- B. nedirektivní nebo direktivní
- C. přímý (otevřený) nebo manipulativní
- D. tvořivý nebo rigidní (stereotypní, tradiční)

Podrobněji ke stylům řízení viz Řezáč (1998, s. 177–183).

Styl řízení buď skupinu spojuje, tzn., že skupinové dění strukturuje, stmeluje, nebo nespojuje (dezintegruje) a tím vede k rozpadu vztahů ve skupině i ke snížení její akceschopnosti.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Člověk je od narození členem nějaké skupiny a vlivu skupiny nikdy zcela neunikne. Sociální život člověka je životem v sociálních skupinách. Skupina je soubor, suma lidí, kteří se spolu navzájem stýkají a jsou spojeni trvalými vztahy natolik, že si každý z nich uvědomuje tuto sounáležitost (jsme to „MY“). Každá sociální skupina má své základní charakteristiky, kterými jsou: způsob interakce, komunikace a organizační struktura, jež je určována systémem vztahů, rolí, pozic a s nimi spojených statutů. Dynamika skupin je podmíněna skupinovými cíli, úkoly, kontakty, sounáležitostí, vnějšími i vnitřními vztahy všech členů skupiny, typem vůdce i stylem vedení skupiny. Vedení a řízení neznamena automaticky direktivní ovládní skupinového života. Pojmem styl řízení vyjadřujeme povahu interakcí, kterou navozuje svým přístupem k lidem řídící pracovník.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Popište základní charakteristiky sociální skupiny.
- Uveďte různé definice sociální skupiny i jejich autory.
- Podle jakých kritérií klasifikujeme sociální skupiny.
- Uveďte klasifikaci skupin podle Řezáče.
- Jmenujte vlastnosti sociální skupiny.

- Vysvětlíte pojmy pozice – role – status.
- Co je to skupinová dynamika, normy a konformismus i jeho druhy?
- Vysvětlíte, co znamená řízení a vedení skupiny.
- Kdo je to formální a kdo neformální vůdce?
- Jaké jsou základní funkce vedoucího?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- V písemné formě zpracují výše uvedená klíčová slova vztahující se k problematice sociálních skupin.
- Ve formě eseje zpracují studenti téma“ Já a skupina“.
- Ve formě eseje zpracují téma“ Já a můj typický styl řízení skupiny“.
- Pro skupinovou konzultaci (tutoriál) musí být studenti připraveni k diskusi na téma: Výhody a nevýhody různých stylů řízení různých sociálních skupin.

Odkazy na studijní literaturu pro kapitulu 10

ČÍŽKOVÁ, J. *Přehled sociální psychologie*. Dotisk 1. vyd. z roku 2000, Olomouc: VUP, 2001.), s. 125–153. ISBN 80-244-0150-9.

KOHOUTEK, R. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Brno: CERM, 1988, s. 41. ISBN 80-7204-064-2.

MUSIL, J. V. *Sociální psychologie*. 1. vyd. Zlín: UTB-Academia centrum, 2005, s. 56–64, 85–88.

NERUDOVÁ, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989, s. 20–24. ISBN 20-210-0155-0 (sv. 2).

ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 158–183. ISBN 80-8593-48-6.

ŘEHULKA, E. *Úvod do studia psychologie*. Skripta. 1. vyd., dotisk. Brno: Paido, 1995, s. 35–47.

11 Sociální postoje

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola je zaměřena na stále aktuální téma – na sociální postoje a předsudky. Je vymezena obecná charakteristika postojů, definice i znaky postojů. V další části textu se student seznámí se strukturou, organizací a znaky sociálních postojů. Ukážeme čtyři základní funkce postojů a stručně popíšeme východiska dvou teorií konzistence a konsonance postojů. V poslední části této kapitoly seznámíme s problematikou předsudků.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Definovat sociální postoje i předsudky. Vysvětlit jejich vznik, znaky a charakteristiky.

Získáte:

- Vhled do struktury postojů, jejich typů i funkcí.

Budete schopni:

- Pochopit a vysvětlit trojdimenzionální model sociálních postojů i východiska Rosenbergovy teorie afektivně kognitivní konzistence a Festingerovy teorie kognitivní disonance.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

postoj, znak, tendence, intencionalita, polarita, konzistence, kognitivní, afektivní, behaviorální, konzistence, konsonance, disonance, předsudek.

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

11.1 Obecná charakteristika postojů

Postoj je pojem, který v sociálních psychologických kategoriích zaujímá jedno z primárních míst. Je to pojem velmi frekventovaný v psychologii obecné, pedagogické, ale často se objevuje i v psychologii osobnosti. Pojem „postoj“ se podle Flemingovy studie objevil v evropské jazykové výbavě začátkem 18. století. Nejprve se objevuje ve výtvarném a dramatickém umění, později se stává i vědeckým termínem. Do jazyka vědy jej přináší Darwin, který tento pojem používá ve svých vědeckých dílech (např. v díle „Expression of the emotions in Man and Animals“, kterou publikoval v roce 1872 (Vykopalová, 2000, s. 83).

Z kontextu dějinného vývoje sociální psychologie je zřejmé, že studium postojů patří k ústřednímu zájmu oboru (motivy jsou příčiny chování, postoje znamenají pohotovost chovat se určitým způsobem). Pojem „postoj“ patří z vědeckého hlediska k hypotetickým konstruktům, jelikož nejde o jev přímo pozorovatelný a lze ho tudíž definovat pouze operacionálně (Musil, 2005, s. 76).

Postoje představují hlavní orientační veličinu individua vůči sobě samému i vůči jeho sociálnímu a přírodnímu prostředí. Zaujmout určitý postoj znamená pohotovost reagovat na daný sociální objekt předem daným, konzistentním způsobem.

Pojem „ postoj“ označuje takovou organizaci názorů, pocitů a predispozicí individua, v důsledku které jedná tak, jak jedná.

Klasickou definici postoje podal G. W. Allport: „Postoj je mentální a nervový stav pohotovosti organizovaný zkušeností, vyvíjející direktivní nebo dynamický vliv na odpovědi individua vůči všem objektům a situacím, s nimiž je v relaci.“ V tomto pojetí postoj poněkud splývá s pojmem motivace.

Další definice také uvádějí jako podstatný znak postoje „ pohotovost k reagování“, nebo zdůrazňují, že postoje jsou stálejší, obecné orientace individua vůči jeho okolí.

C. T. Morgan vymezuje postoj jako „ tendenci odpovídat kladně nebo záporně na určité osoby, předměty nebo situace“ (Nerudová, 1989, s. 25).

Nerudová (tamtéž) uvádí následující **znaky postojů**, které můžeme charakterizovat jako:

- **Intencionální**, tzn., že se vždy k něčemu vztahují, že mají nějaký předmět.
- Postoje **vyjadřují kvalitu**, tedy sympatii, nesympatii, souhlas nebo nesouhlas, pozitivní nebo negativní hodnocení.
- Postoje **mají určitou intenzitu**, tím myslíme, že objekt je např. více nebo méně sympatický, náš souhlas je úplný, částečný nebo žádný. V tomto smyslu vyjadřují postoje v podstatě přijímání nebo odmítání souhlas nebo nesouhlas, přitažlivost nebo odpor. Intenzita postoje je vyjádřena umístěním postoje v prostoru postojového kontinua.
- Každý postoj má určitou **frekvenci**, to znamená, že se vyskytuje v konkrétní podobě v určité četnosti.
- Každý postoj má svoji **polaritu**, tzn., že postoj má svoje postojové kontinuum, že graduje od jednoho pólu ke druhému, že má svůj protiklad. Na jednom pólu jsou výrazně negativně hodnocení, jde o tzv. postoje extrémní, ve středu jsou postoje smíšené – ambivalentní, indiferentní nebo neutrální a na opačném pólu jsou převážně pozitivní extrémní hodnocení.
- Dalším důležitým znakem postoje je **konzistence postoje**, tj. vnitřní nerozpornost (soudržnost) jeho kognitivních, afektivních a behaviorálních komponent. Málo konzistentní jsou postoje, ve kterých se projevují rozpory mezi jednotlivými složkami postoje. Konzistentní jsou především postoje extrémní.
- **Vytrvalost postoje** je dána jeho setrváním v prostoru a čase a jeho odolností vůči vlivům, které ho narušují.

11.2 Struktura a organizace postojů

Existuje velké množství postojů a na jejich vzniku se podílí řada psychologických procesů. Postoje jsou velmi složité struktury, které jsou dány určitou konstelací prvků, které je tvoří.

Rozlišujeme tři základní komponenty postoje:

- **kognitivní složka** – někdy bývá nazývána také poznávací. Tuto komponentu reprezentuje názor nebo úsudek utvořený na základě informací (např. názor na škodlivost kouření),
- **afektivní složka (emocionální)** – reprezentuje ji výrazný emocionální odpor a nelibost vůči kouření,
- **behaviorální složka (akční, snahová, konativní)** – na příkladu postoje vůči kouření ji reprezentuje odpovídající jednání nebo tendence k jednání – subjekt chce napsat nebo skutečně napíše protest proti prodávání cigaret (podle Nerudová, tamtéž s. 25).

Postoje mají složitou dispoziční strukturu, proto obecně postoj chápeme jako multidimenzionální konstrukt, ve kterém je možno rozlišit určité složky. Toto *trojdimenzionální pojetí* můžeme podle Vykopalové (2008, s. 84) objevit u Kreche, Crutchfielda a Ballacheya, kteří rozpoznávají ve vnitřní struktuře postojů složku *kognitivní (poznávací)*, *emotivní (citovou, afektivní)* a složku *konativní (behaviorální)*. Všechny tři složky se výrazně promítají do procesu hodnocení a jsou velmi těsně spojeny se skutečnými prožitky osobnosti. První složka obsahuje vědomosti, názory, mínění objektu a postoje, emotivní složka se týká prožívání vztahu k objektu, a třetí složka konativní je někdy označována jako tendence k jednání.

11.2.1 Organizace (funkce) postojů

Nerudová (1998, s. 26) cituje D. Katze, který se zabýval problematikou funkcí postojů v celku osobnosti. Tento autor předpokládal, že udržení, případně modifikace sociálního postoje slouží čtyřem základním funkcím osobnosti: přizpůsobení, vyjádření hodnotových představ, poznávání a obraně já. Podle Katze jsou motiv a postoj dvě stránky jedné věci a analýza motivační základny určitého postoje je klíčem k pochopení funkce postoje. Katz rozlišil 4 základní funkce postoje:

- **Funkce instrumentální**, ajustační nebo také utilitární. Autor touto funkcí míní, že jedinec vytváří takové postoje, které vedou k odměně, případně vyhnutí se trestu. Je odvozena z utilitaristické filozofie, podle které se individuum snaží maximalizovat odměny a minimalizovat tresty. Člověk je tedy motivován přebírat takové sociální postoje, které přinášejí sociální uznání, přebírá názory a postoje, které přinášejí sociální uznání, přebírá názory a postoje, které odpovídají postojům jeho sociální skupiny. Kromě toho si člověk vytváří příznivé postoje vůči takovým objektům, které již samy o sobě garantují odměnu nebo uspokojení potřeby. Vůči takovým objektům jsou nepříznivé postoje tlumeny – vedly by totiž k potrestání, blokováním nebo

frustraci potřeb. Subjekt tedy vyvíjí pozitivní postoje vůči objektům, které byly spojeny s odměnou a negativní vůči objektům spojeným s trestem.

- **Hodnotově expresivní funkce postoje.** Tato funkce znamená, že subjekt získává uspokojení z toho, že vyjadřuje sám sebe v postojích, které reprezentují jeho hodnoty a jeho sebekoncepci. Hodnotové představy tvoří hodnotový systém postojů, naučený v dětství, především v identifikaci s rodiči a dalšími důležitými osobami, referenčních skupin. Religiózní (zbožné) patriotické a ideologické hodnotové představy mají často svůj základ v této hodnotově expresivní funkci postojů. Subjekt, podporující hodnoty demokracie, může dosáhnout uspokojení angažováním v akcích, které tuto hodnotu zdůrazňují.
- **Kognitivní funkce postoje.** Tato funkce předpokládá, že každý člověk má snahu strukturovat svou zkušenost, chápat smysl událostí a rozumět světu, který ho obklopuje. Jednotlivé prvky zkušenosti jsou tak v postojích měněny, reorganizovány a integrovány tak, aby se docílilo konzistence, která je vyjádřena v postojích. Postoje nepřiměřené novým a měnícím se situacím jsou tlumeny a odmítány, protože by vedly k rozporům a inkonzistenci. Tato funkce tedy uspokojuje potřebu kognitivní organizace a konzistence.
- **Ego defenzivní funkce postoje (obrana já).** Tato funkce postoje má chránit člověka před uznáním nepříjemných pravd o sobě samém a chránit jej před nevládností okolí. Mechanismy, pomocí kterých se jedinec brání před napětím, úzkostí z vnějšího světa jsou známé jako „obranné mechanismy“. Můžeme je najít v racionalizovaných a zkreslených postojích vůči lidem, kteří jsou nějakým způsobem odlišní. Např. člověk se značnou nejistotou o hodnotě sebe samého vyvine silné předsudky vůči nějaké minoritě ve společnosti, aby se sám mohl cítit superiorní.

Z hlediska jedince a společnosti rozlišujeme podle Vykopalové (2000, s. 85) následující typy postojů:

- *angažovaný* – aktivní, pozitivní vztah vůči společenskému hodnotovému systému
- *konformní* – vnější souhlas se společenskou soustavou hodnot a norem
- *indiferentní* – jde v podstatě o neutrální vztah, lhostejnost, netečnost, nezájem o společenské dění
- *nesouhlasný* – s danou hodnotovou soustavou
- *aktivní odpor*

Otázka konzistence (soudržnost) a konsonance (soulad) postojů patří k základním teoretickým otázkám sociální psychologie a je východiskem dvou teorií; **Rosenbergovy teorie afektivně kognitivní konzistence** a **Festingerovy teorie kognitivní disonance**. Obě teorie souvisejí s výše uvedenými Katzovými názory na funkce postojů.

Podstata Rosenbergovy teorie je podle Nerudové (1998, s. 27) v tom, že organizace postojů se opírá o konzistenci kognitivních a afektivních složek postoje. Kognitivní komponentu postoje však netvoří pouze poznatky o objektech, nýbrž i smýšlení (beliefs) o hodnotě objektu. Afektivní komponenta je definována jako pozitivní nebo negativní pocity vůči objektu postoje. O člověku, ke kterému zaujímáme negativní postoj, rádi věříme, že krade. Základní Rosenbergovou tezí je, že povaha a síla pocitů vůči objektu postoje je v těsném vztahu s poznáním asociovaným s objektem postoje. S tím souvisí i víra, že pozitivně cítěný objekt indukuje pozitivní hodnoty a negativně cítěný objekt negativní

hodnoty. Ve středu pozornosti teorie kognitivní konzistence stojí potřeba harmonie mezi poznatky a pocity vůči objektům okolí.

Jestliže jsou afektivní a kognitivní komponenty postoje vzájemně konzistentní, je postoj stabilní. Jestliže jsou vzájemně inkonzistentní, je postoj nestabilní a podstoupí spontánní reorganizující aktivitu k opětovnému dosažení afektivně kognitivní konzistence. Subjekt se tedy brání inkonzistenci afektivních a kognitivních komponent postoje a má tendenci takovou inkonzistenci odstranit vytvořením konzistence nové.

Festingerova teorie kognitivní disonance se pak zabývá otázkou, jak se disonance projevuje v chování. Vychází z předpokladu, že každý subjekt se chová konzistentně se svými postoji a že také mezi jednotlivými postoji existuje konzistence. Je-li někdo pro demokracii, není pro fašismus. Základní termín Festingerovy teorie je „kognitivní element“. Termín disonance vyjadřuje inkonzistenci mezi dvěma nebo více kognitivními elementy. Dva kognitivní elementy jsou v disonanci, jestliže jeden z nich vyjadřuje opak druhého a jsou v konzonanci, jestliže jeden vyplývá z druhého.

Festinger rozlišil 4 případy kognitivní disonance, jejichž základem je inkonzistence mezi kognitivními elementy:

- Logická inkonzistence (věřím, že planeta Země je často navštěvována Marťany – věřím, že na Marsu neexistuje život).
- Kognitivní disonance kulturních obyčejů a norem (k dobrému vychování patří použití příboru u oběda – normálně jím pouze lžící).
- Disonance mínění a jednání (kampaň za záchranu lesa považuji za hloupost – podporuji každou akci proti znečišťování lesa).
- Disonance mezi minulou a současnou zkušeností (vždy cítím bolest, když se říznu – právě jsem se řízl a bolest necítím).
- Disonance mezi minulou a současnou zkušeností (vždy cítím bolest, když se říznu – právě jsem se řízl a bolest necítím).

11.3 Předsudky

Předsudky jsou postoje, zaměřené negativně proti něčemu nebo někomu. Musil (2005, s. 83) cituje definici předsudku podle Smitha, který uvedl, že „předsudek je emocionálně založený postoj pro nebo proti věcem, individuu nebo skupinám, který ignoruje relevantní objektivní kritéria usuzování. Předsudek je založen iracionálně.“

Dále dodává, že lidé jsou disponováni nejen k vytváření silných vzájemných vazeb (oblíby, přátelství a lásky), nýbrž také k opaku – hluboké a těžko ovlivnitelné nenávisti, která mnohdy postrádá logické vysvětlení. Tyto citové stavy a také neměnné negativní postoje, např. vůči příslušníkům minoritních skupin, členům jiných politických stran či vyznavačům jiných náboženství, případně stoupencům jiných světonázorových orientací, založené zpravidla na neúplných nebo mylných informacích a mnohdy saturujících skrytou extrapunivní hostilitu svých nositelů, jsou zvané předsudky.

Předsudky jsou v sociální psychologii chápány jako fixované, nepřátelské, hostilní, dopředu zformované postoje vůči určitým etnickým, náboženským a jiným skupinám – jako postoje, které mají iracionální původ a jádro.

Allport (Nakonečný, 1997) definuje v tomto smyslu předsudek jako „antipatii na základě falešného a nepružného zobecnění, které může být pocíťováno a také vyjadřováno.“

Tato antipatie se může zaměřovat proti skupině jako celku, nebo proti individu, protože k této skupině náleží.

V pozdější monografii Nakonečný (1999) dodává, že slovo předsudek má pejorativní význam, protože je obvykle – ale nesprávně – spojováno s negativními a neodůvodněnými postoji, obvykle vůči určitým menšinám (např. předsudky vůči Cikánům, dříve vůči Židům – rasisticky založené předsudky). Avšak předsudky mohou také souviset s atribucemi určitých vlastností určitým jedincům, a to nejen negativních, ale i pozitivních: typickým příkladem je atribuování žáků učitelé (inteligentní – pilní, málo inteligentní – líní).

Protože jsou předsudky druhem postoje, zakládají i sklon k určitému negativnímu jednání vůči objektu předsudku, a protože jsou iracionální, často těž převzaté, jsou velmi odolné vůči změnám a rezistentní vůči racionální argumentaci.

11.3.1 Vznik a funkce předsudků

Předsudky mohou mít svůj původ ve frustracích, v nichž byly blokovány agresivní reakce, které se pak přenášejí na určité objekty sociálního okolí. Přitom nepřátelství, které je provází, je spojeno s projekcemi a racionalizacemi, jež mají funkci ospravedlnit toto agresivní nepřátelské zaměření na náhradní objekt (Adorno a další, 1950, citováno podle Heysová, 1998).

Za základní faktor vzniku předsudků pokládá Schwartz (Nakonečný, 1997) rodinnou výchovu. Ovšem, předsudky bývají spojeny také s osobní náboženskou, politickou a jinou ideologií a mohou být – i v nejprimitivnější formě – vlastní také vysoce vzdělaným osobám.

Hartley a Hartleyová (Nakonečný, tamtéž) zjistili na základě empirických srovnávacích dat, že předsudky se vyvíjejí pozvolna, nejdříve až od 3–4 let našeho života. Poměrně vysoké korelace předsudků vůči různým menšinám poukazují na to, že předsudečnost je rysem osobnosti; to bylo v podstatě potvrzeno na fenoménu tzv. autoritární osobnosti (Adorno a spol., 1950, viz Heysová, 1998). Adorno a jeho kolegové tvrdí, že díky výchově inklinují jisté typy lidí k předsudkům vůči vnějším skupinám. Jsou to lidé, jejichž rodiče prosazovali velmi tvrdou disciplínu. Ta vyvolala u dítěte silně agresivní pocity, ale neumožňovala, aby dítě tyto pocity vyjádřilo. Proto se internalizovaly a začaly projevovaly vůči jiným objektům, zvláště pak vůči menšinám etnickým skupinám a vůči lidem, kteří jsou nějakým způsobem společensky odlišní. Přestože je teorie autoritářské osobnosti v určitých ohledech užitečná, má i svá omezení. Může poskytnout vysvětlení toho, proč jsou někteří lidé více náchylní k předsudkům nežli jiní, ale nedokáže vysvětlit, jak to, že předpojatými se někdy stanou celé společnosti nebo skupiny uvnitř společnosti. Mnoho psychologů zkoumalo původ zejména etnických předsudků. V roce 1954 popsal Allport **pět stadií vývoje etnických předsudků:**

- a) **Očerňování** – nepřátelské řeči, pomluvy, rasistická propaganda a podobně.
- b) **Izolace** – oddělování etnické skupiny od dominantní skupiny ve společnosti.
- c) **Diskriminace** – upírání občanských práv, zaměstnání a přístupu k jistým formám bydlení společenským menšinám.
- d) **Tělesné napadení** – násilí vůči osobám a majetku, kterého se dopouštějí rasistické organizace.
- e) **Vyhlazování** – bezohledné násilí vůči celé skupině lidí, jakým byly v první polovině tohoto století pokusy o vyhlazení všech evropských Židů a Romů.

Nakonečný (1999) popisuje následující znaky předsudků: 1. jsou to emočně silně akcentované „postoje“, 2. jako takové jsou velmi odolné vůči změnám. Tentýž autor cituje Kreche, Crutchfielda a Ballacheya, kteří blíže objasňují **funkci předsudků**: „Předsudky mohou sloužit různým funkcím, např. mohou ospravedlňovat patologické nepřátelství, zdůvodňovat kulturně nepřijatelné potřeby a chování ve službě kulturně přijatelných aspirací, pomoci zvládnout potlačené potřeby, zdůraznit city sobectví, ochránit proti ohrožení sebeúcty, pomoci k bohatství, poskytnout rozumné vysvětlení, proč člověk zůstává chudý.“ Podle uvedených autorů rasové předsudky „slouží podpoře agrese navozené frustrací“, a to hospodářskou, sociální, politickou nebo sexuální, zejména chronickou. Citovaní autoři se odvolávají na výzkum A. A. Campbella (1947), v němž se ukázalo, že „osoby, které byly odhadnuté jako nespokojené s jejich vlastní ekonomickou situací, projevovaly nepřátelské postoje vůči Židům častěji než ty, které byly ekonomicky uspokojené“. A dále poznamenávají, že předsudky mohou sloužit maskování potlačených impulsů chamtivosti, krutosti a dalších. Příkladem jsou příslušníci nacistických zvláštních komand, jejichž úkolem za druhé světové války bylo vyhlazovat židovské obyvatelstvo na dobytém území bývalého Sovětského svazu a kteří si počínali při tom neobyčejně sadisticky (zabíjení žen a dětí), protože přijali nacistický předsudek o „židovských podlidech“ a protože jim přijetí tohoto předsudku umožňovalo, alespoň mnohým z nich, odreagovávat vražděním své potlačené sadistické sklony. Předsudky mnoha Cikánů vůči bílé rase jim zase umožňují okrádání a olupování příslušníků této rasy. Předsudky tak mohou vystupovat ve funkci „domnělého alibi“ (Krech, Crutchfield Ballachey). Dále se podle těchto i jiných autorů v předsudcích uplatňuje potřeba prestiže: někteří lidé stojící na nejnižším stupni žebříčku společenské prestiže si najdou jiné lidi, vůči nimž se mohou cítit nadřazení, např. u Američanů to mohou být Mexičané nebo černoši. V rasových předsudcích je předmět těchto předsudků interpretován vždy jako něco nižšího, méněcennějšího (nacistické pojetí Židů jako „podlidí“ apod.). Rasisticky založené osoby tak mohou kompenzovat komplex vlastní inferiority: v nacistické ideologii byla proti „podlidem“ postavena skvělá „árijská“, resp. nordická rasa.

Mnohé předsudky se rovněž týkají i lidské fyziognomie, např. spojování dobromyslnosti s kulatým obličejem, energie s vystupující bradou, smyslnosti s masitými rty apod. Také v těchto případech jde o chybné generalizace, které přecházely z generace na generaci, ale jejichž historický původ je již sotva zjistitelný (Nakonečný, 1999).

11.3.2 Změna postojů a předsudků

Je pochopitelné, že mnoho výzkumů se zabývá **změnou postojů a předsudků**, tedy tím, jak můžeme druhé lidi přesvědčit, aby změnili svoje mínění.

Hayesová (1998) cituje Heidera, který zastává názor, že lidé se snaží dosáhnout poznávací neboli *kognitivní rovnováhy* či souladu a usilují o to, aby jejich postoje byly v souladu s jinými postoji. Nesoulad neboli disonance mezi postoji vede podle Heidera ke stavu kognitivní nerovnováhy, která vždy představuje pro člověka, který ji prožívá, stresor. Proto se snažíme jednat tak, abychom redukovali tenzi, kterou nesoulad vyvolává, ať už pomocí změny situace, nebo pomocí změny jejího chápání. Kognitivní nerovnováha vyvolává napětí pouze tehdy, je-li pro toho, kdo ji pociťuje, vysoce relevantní. Takže například pokud vám je někdo, s kým jste se seznámili, nesympatický, zatímco váš přítel jej má rád, nebude vám to vadit, pokud se to nějak nedotkne vašeho života. Pokud ona nesympatická osoba žije daleko a váš přítel se s ní stýká jen o dovolené, nebudete asi cítit napětí z nerovnováhy.

Kdyby se však přestěhovala do bytu vedle vašeho přítele a měla by být přítomna pokaždé, když jej jdete navštívit, asi by se tenze objevila.

Festinger (Heysová, tamtéž) poznamenává, že kognitivní disonance je hlavním faktorem změny postojů. Lidé, kteří už mají na nějakou otázku vyhraněný názor, jsou však často rezistentní k informacím, které odporují jejich přesvědčení, a mají tendenci se jim bránit. Někdy jednoduše takovou informaci ignorují a někdy ji překroutí tak, aby byla slučitelná s jejich přesvědčením.

V roce 1968 uvedl McGuire, (Heysová, tamtéž), že na změnu postoje má pravděpodobně vliv i osobnost. Uvádí v této souvislosti především inteligenci, sebeúctu a úzkost. Tento autor tvrdí, že důvodem této souvislosti je to, že účinné přesvědčování má dvě fáze: člověk musí za prvé pochopit, co mu druhý sděluje, a za druhé musí být připraven tento názor přijmout. (Připomeňme, že všechny podobné výzkumy vycházejí z předpokladu, že změna postoje je důsledkem účinné komunikace.). Podle McGuira tedy inteligence může ovlivnit změnu postoje, neboť určuje přesnost pochopení nabízeného názoru. Vysoká úzkost může naopak zkomplikovat přesné pochopení. Nízká sebeúcta pak může zvýšit připravenost člověka přijmout cizí názor. Překonávání a měnění stereotypů i předsudků je těžkým problémem, protože boj s nimi musí probíhat ve velkých časových úsecích.

Rovněž problematika předsudků je složitá, a snažíme-li se snižovat jejich působení, musíme s touto složitostí počítat. Některé pokusy o vysvětlení předsudků, i když ne všechny, přece jen určitou část této problematiky reprezentují. Způsoby nápravy, které jsou na nich založeny, pak mohou pomoci předsudky snížit, ale asi je zcela neodstraní. Snaha o vytvoření společnosti, ve které by všichni lidé žili v obstojných sociálních podmínkách, měli zaměstnání, bydlení a podobně, by tedy nejspíše značně přispěla ke snížení předsudků ve společnosti, i když by je asi zcela nevymýtila.

Podle Heysové (1998, s. 127) má **redukce stereotypů i předsudků** pět hlavních podmínek:

- **Zúčastnění musejí mít rovnoprávné postavení.**

Pokud účast lidí na životě společnosti určují společenské role, které podporují stereotypy určitých etnických skupin, společenské předsudky se pravděpodobně nezmění. Společnost, kde mají černoši postavení sluhů, zatímco výkonná moc a rozhodování náleží bílým, dává svým členům najevo, že rasistické postoje jsou vlastně v pořádku. Viditelné úspěchy členů menšinové skupiny a rovnoprávné vztahy mezi členy dominantní a menšinové skupiny naopak představují nové informace, na jejichž základě se pak postoje často mění.

- **Musí být příležitost k osobnímu kontaktu.**

Pokud se členové dvou skupin setkávají jen v rámci ustanovených sociálních rolí, nebudou mít snahu přehodnotit své názory. Má-li k přehodnocení dojít, musí mít členové obou skupin možnost osobně se poznat. Znalost osobností členů druhé skupiny vede většinou k vyšší akceptaci.

- **Kontakt s nestereotypními jedinci.**

Stereotypizace se projevuje především jednotným vnímáním všech členů skupiny. Ale v každé přirozené skupině se vyskytují lidé, kteří se podstatně odlišují od ostatních. Pro jedince trpící předsudky je těžší i nadále vnímat všechny členy skupiny stereotypně, pokud se opakovaně setkávají s jedinci, kteří jejich stereotypu neodpovídají. Kontakt s nestereotypními jedinci může tedy snížit předsudky, neboť nás nutí k tomu, abychom s druhými jednali jako s neopakovatelnými lidskými osobnostmi, a ne jako s příslušníky nesympatické skupiny.

- **Společenská podpora kontaktu mezi skupinami**

Pokud společnost podporuje kontakt mezi skupinami a rovnoprávné, spravedlivé jednání, předsudky se sníží. Naopak pokud je společenské klima podobným myšlenkám nepříznivé, předsudky se zřejmě díky sklonu lidí k sociální identifikaci i nadále udrží. Takže naděje, že kontakt mezi dvěma jedinci způsobí snížení předsudků, je větší tehdy, když jej přátelé a rodina obou lidí podporují.

- **Příležitosti ke spolupráci**

Společné úsilí vede k rozšíření sociálních hranic společenské identifikace. Členové druhé skupiny přestávají být "oni" a stanou se z nich "naši". Podle Tajfela je klasifikace na "my" a "oni" hlavním faktorem, který určuje předsudky, a proto je společné úsilí, které překonává odlišnosti mezi skupinami, tak účinným nástrojem k redukci předpojatých postojů.

Cook (Heysová, 1998, s. 129) ukazuje, že pokud je splněno všech pět těchto podmínek, dojde k redukci předsudků i u jedinců, jejichž původní postoje byly velmi silné.

11.3.3 Předsudky v současnosti

Musil (2005, s. 83–84) popisuje současné předsudky. Patří k nim:

- **Sexismus**, který je výchovně podmíněným stereotypem vztahujícím se k sexuální roli, zaměřeným proti příslušníkům opačného pohlaví, především žen proti mužům (feminismus).
- **Rasismus**, srovnatelně rozšířený předsudek 20. století je zaměřen proti rasovým a etnickým minoritám a je podmíněn buď enormně rozvinutou a neredukovanou kompetitivností nebo frustrací, nacházející náhradní řešení vyprovokovaného intrapsychoického konfliktu v nalezení „obětního beránka“, nebo společenskými normami a hodnotovým systémem určité společnosti. Rasismu je blízký předsudek vůči cizincům – xenofobie.
- **Ageismus**, předsudek proti starším lidem, projevující se např. limitací věku v rámci podmínek přijímacího (konkurzního, výběrového) řízení do zaměstnání (stanovení horního věkového limitu).
- **Předsudek sebeobhajoby** u indoktrinovaných osobností (u jedinců pod tlakem vedoucím ke slepému a odevzdanému přijetí názorů, hodnot, postojů), který je podmíněně reflexně navozený v důsledku působení autoritativního sociálního klimatu záměrně usilujícího o vytvoření a posilování tzv. „sociální úzkosti“ v zájmu snazšího ovládnutí.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Problematika i studium postojů patří k ústřednímu zájmu oboru sociální psychologie (motivy jsou příčiny chování, postoje znamenají pohotovost chovat se určitým způsobem). Klasickou definici postoje podal G. W. Allport. Postoje mají své znaky, funkce i komponenty. U postojů rozlišujeme složku kognitivní, afektivní a konativní. S ohledem na stabilitu postoje by podle Rosenbergovy teorie měly být složky postoje vzájemně konzistentní (soudržné) a konsonantní (v souladu). Když nejsou v souladu, dochází podle Festingera k disonanci, která

se pak projevuje v prožívání i v chování. Předsudky jsou postoje, zaměřené negativně proti něčemu nebo někomu, mohou mít svůj původ ve frustracích, v nichž byly blokovány agresivní reakce, které se pak přenáší na určité objekty sociálního okolí. Změna, redukce předsudků je sice složitá, ale za splnění určitých podmínek je možná. K předsudkům současné doby patří především: sexismus, rasismus, xenofobie, ageismus a předsudek sebeobhajoby.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Popište základní charakteristiky sociálních postojů.
- Vymenujte 4 funkce postojů, jejich znaky a typy.
- Objasněte principiálně Rosenbergovy a Festingerovy teorie postojů.
- Vznik, funkce i možnosti změny předsudků.
- Jmenujte předsudky současnosti i jejich podstatu.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Rozsah a zaměření individuální práce studentů

- V písemné formě zpracují výše uvedená klíčová slova vztahující se k problematice sociálních postojů.
- Ve formě eseje zpracují studenti téma „Stereotyp a předsudky dnešní doby“.
- Pro skupinovou konzultaci (tutoriál) musí být studenti připraveni k diskusi na téma: Praktický dopad Rosenbergovy a Festingerovy teorie postojů.

Odkazy na studijní literaturu pro kapitolu 11

HAYESOVÁ, N. *Základy sociální psychologie*. Praha: Portál, 1998.

MUSIL, J. V. *Sociální psychologie*. 1. vyd. Zlín: UTB-Academia centrum, 2005, s. 76–83.

NAKONEČÝ, M. *Encyklopedie obecné psychologie*. 1. vyd., Praha: Academia 1997.

NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: Academia 1999.

NERUDOVÁ, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989, s. 25–26.

VYKOPALOVÁ, H. *Vybrané kapitoly ze sociální psychologie*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 2000, s. 83–85. ISBN 80-244-0084-7.

12 Možnosti aplikace některých metod a technik sociální psychologie v praxi

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

V této kapitole stručně popisujeme možnosti aplikace některých metod a technik v sociální psychologii. Vzhledem k tomu, že se studenti se základními klinicko-psychologickými metodami setkali při studiu obecné a vývojové psychologie i v psychologii osobnosti, věnujeme pozornost jen těm metodám, které se užívají v sociálně psychologických výzkumech. V závěru informujeme o specifiku aplikovaného výzkumu v sociální psychologii.

Po prostudování této kapitoly a doporučeném samostudiu

Budete umět:

- Vysvětlit podstatu základních i speciálních metod užívaných v sociální psychologii.

Získáte:

- Informace o sociometrii, psychodramatu a zvláštlostech aplikovaného výzkumu v sociální psychologii.

Budete schopni:

- V praxi aplikovat některé základní i speciální metody sociální psychologie.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

metoda, technika, sociometrie, psychodrama, základní a aplikovaný výzkum

PRŮVODCE STUDIEM KAPITOLY

K základním metodám sociální psychologie řadíme *experiment, pozorování, anamnézu, rozhovor a dotazník*. S těmito metodami je možné se setkat již při studiu psychologie obecné, vývojové i v psychologii osobnosti. Proto odkazují studenti na skripta a učebnice popisující metodologii a možnosti využití i aplikace psychologických metod v praxi. Za specifickou metodu aplikovanou v sociálně psychologických výzkumech lze považovat podle Vykopalové (2000, s. 11) *sociometrii* případně *psychodrama*. V dalším textu čerpáme z těchto skript.

Sociometrickou metodu vytvořil americký psychiatr J. L. Moreno. Metoda umožňuje velmi dobrý orientační pohled na neformální strukturu pozic ve skupině. Sociometrie

zahrnuje celou řadu technik (Moreno uvádí 10 postupů). Sociometrický test vyžaduje, aby každý subjekt vybral ve své skupině jednu nebo více osob z hlediska určitého kritéria (pracovního, emocionálního, aktivity volného času...). Výběr kritéria závisí na řadě faktorů, především na vlastnostech zkoumané skupiny. Jinou variantou může být instrukce, aby subjekty jmenovali jednoho nebo více členů skupiny, na něž se hodí v seznamu uváděné vlastnosti (technika „hádej kdo“). Další variantou jsou odhady času – každý subjekt odhaduje, kolik času by chtěl strávit s jinými členy skupiny v dané kategorii činností. Variantou je i tzv. záznam předností ve skupině, který je založen na tom, že každý hodnotí z hlediska sympatie, antipatie a indiference postupně všechny členy dané skupiny.

Ke zpracování výsledků sociometrických testů slouží *sociogramy, maticová a indexová analýza*.

Sociometrie jako metoda má spíše deskriptivní charakter, nepostihuje motivaci sociálních preferencí a odmítání. Užitečná je v oblasti aplikované sociální psychologie všude tam, kde je zjištění skupinových vztahů nutným předpokladem k ovlivnění skupinového života.

Psychodrama

Psychodrama je metoda, jejímž zakladatelem je Jacob Moreno. Tato metoda se používala původně v psychiatrii jako metoda diagnostická a terapeutická. Našla však široké uplatnění i v sociální psychologii, především její modifikace, které se uplatňují nejčastěji při výcviku profesních dovedností a schopností a v tzv. sociálním učení. V psychodramatu se vyžaduje, aby subjekt hrál spontánně přidělenou roli v nějakém inscenovaném příběhu. Jeho náplní bývají témata ze všech životních oblastí zvolená se zaměřením na zvláštnosti a osobní potíže participujících jedinců. Náměty mohou být rodinné a pracovní vztahy, seberealizace, extrémní aspirace aj. (Vykopalová, tamtéž, s. 13).

Dále odkazuji studenty na monografii Řezáče (1998, s. 224–246), kde na uvedených stránkách popisuje možnosti aplikace některých metod a technik sociální psychologie v praxi učitele. Jde o strukturované pozorování, strukturovaný rozhovor, plebiscit náklonnosti, sociometrii, měření postojů a interakční hry.

Musil (2005, s. 23–27) píše, že výzkumnou metodou rozumíme nástroj systematického poznání odpovídající zaměření vědního oboru. Jeho základem je soubor logických procesů vedoucích k formulaci racionálních operací a umožňujících získávání poznatků. Obecněji řečeno, jde o plánovitý postup vedoucí k vědeckému poznání – ověřování hypotéz, formulování zákonitostí, modelů a teorií. Podobně jako v jiných vědních oborech, také v sociální psychologii rozlišujeme výzkumné metody (procedury, techniky) základní a speciální. V další části se věnuje uvedený autor popisu metod pozorování, exploračním, k měření postojů, experimentu, sociometrii a metodě obsahové analýzy.

12.1 Specifikum aplikovaného výzkumu v sociální psychologii

Ze skript Nerudové (1989) se student dočte, že bouřlivý rozvoj sociálně psychologických výzkumů byl u nás do značné míry stimulován potřebami praxe. To se projevilo i při konstituování samotné vědecké disciplíny. Jestliže normální chod rozvoje vědy spočívá v tom, že rozvoj základního výzkumu určuje problematiku a aplikované výzkumy

z praxe ověřují pravdy získané v základním výzkumu, pak v sociální psychologii dochází k určitému „**předbírání**“ základního výzkumu aplikovanými výzkumy.

Výzkumy dělíme na základní a aplikované. V rámci základního výzkumu se hledají rozvoje zkoumaného předmětu, zatímco v rámci aplikovaného výzkumu se hledají způsoby praktického použití právě toho, co bylo odhaleno v základním výzkumu. Cílem každého aplikovaného výzkumu je bezprostřední řešení praktického úkolu, více či méně rychlé vtělení výsledků tohoto výzkumu do optimalizace některých stránek materiální nebo duchovní činnosti společnosti.

Prestiž sociální psychologie ve společnosti závisí do značné míry na tom, jak je plodné její praktické užití, avšak jen stěží se lze vážně domnívat, že se tato prestiž může dlouhodobě udržet na takových praktických doporučeních, která nejsou založena na předchozích základních výzkumech. Pro rozvoj aplikované sociální psychologie je nejdůležitější podmínkou rozvoj základního výzkumu, který se dotýká podstatných otázek dané vědy.

Nerudová (tamtéž) uvádí následující zvláštnosti a specifika metodik používaných v sociální psychologii:

- **Zdrojem získávání informací je člověk.** Celá strategie aplikovaného výzkumu je tak budována na předpokladu, že výzkumník trvale interaguje s lidmi, kteří jsou začleněni do reálného života a procesu životní činnosti. Ale reálný člověk v reálné situaci není dotazován v laboratoři. Tam, kde probíhá experiment, je člověk naladěn odpovídajícím způsobem, je v určitém smyslu odtržen od svých všedních problémů.
- Všechny sociálně psychologické metody jsou náročné, vyžadují poměrně **značný čas** na to, aby byly aplikovány. Jestliže **výzkum** probíhá v pracovní době, pak **může narušit pracovní rytmus. Jestliže probíhá po pracovní době**, znamená to zdržovat lidi poměrně dlouhou dobu, ačkoli už mají své vlastní plány (**zásah do volného času**). Setrvat u „**dobrovolníků**“ znamená do určité míry deformovat výběrový soubor (a často k tomu dochází), nemluvě o tom, že mnohdy bývá nutné vyčerpávající, úplné šetření. Pro řešení těchto problémů **není jednotný algoritmus**, v každém konkrétním výzkumu je nutné se znovu rozhodovat o způsobu, jak mít co nejmenší ztráty. Je však třeba vědět o těchto obtížích a mít je v patrnosti. Takové vědění je zárukou toho, že budou skutečně efektivně realizovány všechny možnosti, jak se vyhnout negativním efektům a jak najít optimální řešení.
- Zvláštní význam má i **respektování etických norem**. Sociální psycholog, který realizuje aplikovaný výzkum, plní zpravidla objednávku vedení apod. Odhalení řady charakteristik skupin, jejich klimatu atd., obsahuje – explicitně nebo implicitně – určité kritické poznámky často na adresu lidí, s jejichž činností souvisí nedostatky, kteří však jsou současnými zadavateli výzkumu. Sociální psycholog musí dát velký pozor, aby svými daty nezkomplikoval vztahy v týmech. Musí proto přesně vymezit svoji roli a přesně respektovat pravidla, která jsou dána úkoly výzkumu.
- Rostou **obtíže spojené s terminologií, s jazykem**, které jsou vlastní každému výzkumu. Pro psychologii vůbec a pro sociální psychologii zvláště platí, že je obtížné používat pojmy, které se rozsáhle užívají v běžném jazyce a mají tedy řadu náhodných konotací (významů). Např. takové psychologické termíny, jako „osobnost“, „činnost“, „hodnota“ apod. se široce používají v každodenním životě. Kterákoli metodika, která používá těchto termínů, může při nerespektování nutnosti pečlivé operacionalizace vést k nežádoucím efektům, jestliže zkoumané osoby budou těmito termíny rozumět tak, jak si zvykly v každodenních situacích. A důležité jsou nejen termíny, ale i **kontext**, v němž jich lidé používají na základě své vlastní životní

pozice. Obtíže spojené s jazykem nejsou ovšem hlavními problémy aplikovaného sociálně psychologického výzkumu.

- Daleko významnější jsou i problémy spjaté s možnými **deformacemi sociálně psychologické informace**, jež vznikají v podmínkách „reálného života“, a otázky etické. Proto každé provedení aplikovaného výzkumu vyžaduje od sociálního psychologa **vysoké mravní kvality a pocity sociální odpovědnosti**. **Elementární zdvořilost a slušnost** jsou samozřejmé vlastnosti, které jsou nutné při jakékoli práci s lidmi, ale v daném případě jde o to, že všechno musí být podřízeno hlavní věci – **umění pochopit svůj výzkum v kontextu reálného života, reálných požadavků společnosti, reálného práva každého člověka na to, aby mu „intervence“ nepřinášela dodatečné komplikace nebo dokonce škody**.

SHRNUTÍ KAPITOLY

K základním metodám sociální psychologie řadíme experiment, pozorování, anamnézu, rozhovor a dotazník. Ke speciálním metodám a technikám patří sociometrie, plebiscit náklonnosti, psychodrama, sociometrie, měření postojů, interakční hry, obsahová analýza atd. Specifikum aplikovaného výzkumu je především v tom, že zdrojem informací je člověk, dále časová náročnost na aplikaci metod, zásah do pracovního i volného času respondentů, terminologické obtíže, respektování etických norem, možnost deformace i zneužití získaných informací.

KONTROLNÍ OTÁZKY

- Vyjmenujte základní a speciální metody výzkumu v sociální psychologii.
- Co je to sociometrie a plebiscit náklonnosti?
- Co je cílem psychodramatu?

Odkazy na studijní literaturu pro kapitolu 12

MUSIL, J. V. *Sociální psychologie*. 1. vyd. Zlín: UTB-Academia centrum, 2005, s. 23–27.
NERUDOVÁ, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989. s. 60.
ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998, s. 224–246. ISBN 80-8593-48-6.
VYKOPALOVÁ, H. *Vybrané kapitoly ze sociální psychologie*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 2000, s. 11–32. ISBN 80-244-0084-7.

13 Závěr teoretické části

Úkolem a hlavním cílem první, teoretické části tohoto učebního textu bylo seznámit studenty se Sociální psychologií, která patří mezi základní psychologické vědy a zabývá se tím, jak se člověk z původně biologického tvora vyvíjí ve společenskou bytost s diferencovaným prožíváním a chováním. Zkoumá člověka nejen jako objekt vlivů, které na něho ze sociálního okolí dopadají, ale také jako subjekt, tzn. jako iniciátora dění. Úzce se vztahuje k obecné a vývojové psychologii, k sociologii a kulturní antropologii.

I když sociální psychologie jako vědní obor existuje něco málo přes sto let, její prapůvodní kořeny – její historie začíná položením otázky – co je sociální povaha člověka – co je podstatou společenskosti člověka. Filozofické prameny tak sahají až k Platónovi a Aristotelovi. Sociálně psychologické myšlení se rozvíjelo po staletí. Z rozmanitosti prvních sociálně psychologických teorií se vydělily tři nejvýznamnější – psychologie národů, psychologie davu a teorie instinktů sociálního chování, které jsou považovány za kořeny vzniku sociální psychologie. Vznik sociální psychologie v podobě, v jaké ji nyní známe, datujeme až na samotný začátek 20. století.

Je nesporné, že významné místo ve vývoji lidského jedince zaujímá socializační působení společnosti. Vlivy společnosti na jedince jsou velmi různorodé a ve svém celku představují sociální determinaci vývoje člověka. Socializace je procesem objevování lidské společnosti jedincem a zaujetí adekvátní pozice ve společenské dělbě úloh a činností. Je to proces zařazování se, včleňování se, vrůstání do společnosti. Prostřednictvím vlivu společnosti se tak člověk stává společenským tvorem.

Co člověk vnímá a jak vnímá, odráží vždy způsob jeho zaměření, se kterým vstupuje do vnímané situace. Zaměřenost člověka, jeho postoj ke vnímané situaci je možnost chápat jako produkt interakce mezi subjektem a jeho světem. V tomto smyslu je všechno vnímání vnímáním sociálním. Podstatou sociální percepce je, že člověk vnímá svět brýlemi své zkušenosti, která je především sociální. Sociální percepce není jen pasivním „viděním“, ale současně i hodnocením druhých.

Nejvýrazněji v životě člověka a životě druhých lidí rozhodují jejich setkání tváří v tvář. Obsah těchto setkání tvoří volby a výměny, které zásadně určují přijatelnost nebo ztrátovost jejich každodenního života. Toto vzájemné stýkání, z něhož vyrůstá organizace duševního života, bývá označeno jako sociální interakce. Jde při ní o vzájemný vztah lidí při společné činnosti. Významnou součástí sociální interakce je nejen komunikační výměna informací („sdělování“), ale také i „sdílení“. Každá komunikace probíhá v určité formě, kontextu a různé dynamice. V každodenním životě se setkáváme s komunikací efektivní, ale také neefektivní (neadekvátní), která je často jádrem interpersonálních nedorozumění, problémů, zbytečných stresů i konfliktů.

V deváté kapitole tohoto učebního textu jsme se dozvěděli, že za náročnou životní situaci považujeme takovou situaci, která je pro jedince nečitelná, aktuálně neřešitelná, nevládnutelná a ohrožující. Mezi náročné životní situace řadíme situace problémové, frustrační, zátěžové (stresující) a konfliktní. Už víme, že nejčastějším případem náročných životních situací v našem životě jsou situace problémové, jejichž řešení probíhá v opakujících se cyklech. Na frustrační situaci můžeme reagovat různými obrannými mechanismy, stejně jako na stres či stresor. Strategie zvládnutí stresu se odehrává v zásadě ve dvou rovinách. V rovině kondiční a v rovině koncepční. Konflikt je jednou z náročných životních situací, ve které jde o střetnutí protichůdných sil na cestě k cíli a jeho zvládnutí souvisí s řadou dílčích procesů.

Každý z nás je od narození členem nějaké skupiny a vlivu skupiny nikdy zcela neunikne. Sociální život člověka je tak životem v sociálních skupinách. Skupina je soubor, suma lidí, kteří se spolu navzájem stýkají a jsou spojeni trvalými vztahy natolik, že si každý z nich uvědomuje tuto sounáležitost (jsme to „MY“). Každá sociální skupina má své základní charakteristiky, kterými jsou: způsob interakce, komunikace a organizační struktura, jež je určována systémem vztahů, rolí, pozic a s nimi spojených statutů. Dynamika skupin je podmíněna skupinovými cíli, úkoly, kontakty, sounáležitostí, vnějšími i vnitřními vztahy všech členů skupiny, typem vůdce i stylem jeho vedení skupiny. Vedení a řízení však neznamená automaticky direktivní ovládnutí skupinového života. Pojmeme styl řízení vyjadřujeme povahu interakcí, kterou navozuje svým přístupem k lidem řídící – vedoucí pracovník.

Uvedli jsme, že problematika i studium postojů patří k ústřednímu zájmu oboru sociální psychologie. Sociální postoje mají své znaky, funkce i komponenty. U postojů rozlišujeme složku kognitivní, afektivní a konativní. S ohledem na stabilitu postoje by měly být složky postoje vzájemně konzistentní (soudržné) a konsonantní (v souladu). Pokud nejsou v souladu, dochází k jejich disonanci, která se pak projevuje v prožívání i v chování. Předsudky jsou postoje, zaměřené negativně proti něčemu nebo někomu, mohou mít svůj původ ve frustracích, v nichž byly blokovány agresivní reakce, které se pak přenášejí na určité objekty sociálního okolí. Změna, redukce předsudků je sice složitá, ale za splnění určitých podmínek je možná. K předsudkům současné doby patří především: sexismus, rasismus, xenofobie, ageismus a předsudek sebeobhajoby.

Na závěr předloženého učebního textu do Sociální psychologie jsem se jen stručně věnoval základním metodám sociální psychologie, ke kterým patří experiment, pozorování, anamnéza, rozhovor a dotazník. Ke speciálním metodám a technikám pak sociometrie, plebiscit náklonnosti, psychodrama, sociometrie, měření postojů, interakční hry, obsahová analýza atd.

Doufám, že získané poznatky z učebního textu vedly a povedou studenty nejen k rozšíření jejich vzdělání a kompetencí v problematice sociální psychologie, ale přispějí i k obohacení poznání sebe sama.

Bohumil Koukola

14 Použitá literatura a zdroje

- ČÍŽKOVÁ, J. *Přehled sociální psychologie*. Dotisk 1. vyd. z roku 2000, Olomouc: VUP, 2001. 180 s. ISBN 80-244-0150-9.
- DEVITO, J. A. *Základy mezilidské komunikace*. 1. vyd., Praha: Grada Publishing, 2001. 420 s. ISBN 80-7169-988-8.
- HAYESOVÁ, N. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: Portál, 1998. 165 s. ISBN 80-7178-198-3.
- HELUS, Z. *Úvod do sociální psychologie*. Skripta, Praha: PF UK, 2001. 196 s. ISBN 80-7290-054-4.
- HEWSTONE, M., STROEBE, W. *Sociální psychologie*. Moderní učebnice sociální psychologie. 1. vyd. Praha: Portál, 2006. 776 s. ISBN 80-7367-092-5.
- KOHOUTEK, R. *Základy sociální psychologie*. 1. vyd., Brno: CERM, 1988. ISBN 80-7204-064-2.
- KOMÁRKOVÁ, R., SLAMĚNÍK, I., VÝROST, J., *Aplikovaná sociální psychologie III. Sociálněpsychologický výcvik*. 1. vyd., Praha: Grada Publishing, 2001. 224 s. ISBN 80-2470180-4.
- KŘIVOHLAVÝ, J. *Konflikty mezi lidmi*. 2. přeprac. vyd. Praha: Portál, 2000. 189 s. ISBN 80-7178-642.
- MUSIL, J. V. *Speciální psychologie I*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 1999. 294 s. ISBN 80-244-0008-1.
- NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. 1. vyd., Praha: Academia, 1999. 287 s. ISBN 80-200-0690-7.
- NERUDOVÁ, L. *Vybrané problémy sociální psychologie*. Skripta. Brno: FF MU, 1989. 64 s. ISBN 20-210-0155-0 (sv. 2).
- PEASEOVI, A. a B. Proč muži neposlouchají a ženy neumí číst v mapách. 1. vyd. Brno: Jiří Altman, 2000. s. 105–124. ISBN 80-86135-15-2.
- ŘEHULKA, E. *Úvod do studia psychologie*. Skripta. 1. vyd., dotisk. Brno: Paido, 1995. 63 s. ISBN 80-85931-02-8.
- ŘEZÁČ, J. *Sociální psychologie*. Brno: Paido, 1998. 268 s. ISBN 80-8593-48-6.
- VYBÍRAL, Z. *Psychologie lidské komunikace*. 1. vyd., Praha: Portál. 263 s. ISBN 80-7178-291-2.
- VYKOPALOVÁ, H. *Vybrané kapitoly ze sociální psychologie*. 1. vyd. Olomouc: VUP, 2000. 93 s. ISBN 80-244-0084-7.
- VÝROST, J., SLAMĚNÍK, I. *Sociální psychologie/Sociálna psychológia*. 1. vyd., Praha: ISV, 1997. 453 s. ISBN 80-5866-20-X.

14.1 Seznam studijní literatury – doplňující

- BERNE, E. *Jak si lidé hrají*. Praha: Dialog, 1992.
- CAPPONI, V., NOVÁK, T. *Asertivně do života*. Praha: Svoboda, 1992.
- CASSE, P. *Jednání začíná za hodinu*. Praha: Management Přes, 1994.
- DAVIES, R. *Jak číst obličej*. Praha: Železný, 1996.
- GEIST, B. *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing, 1992.
- HONZÁK, R. *Komunikační pasti v medicíně*. Praha: Galén, 1997.
- HURST, B. *Encyklopedie komunikačních technik*. Praha: Grada, 1994.
- KŘIVOHLAVÝ, J. *Jak zvládat stres*. Praha: Grada, 1994.
- KŘIVOHLAVÝ, J. *Rozhovor lékaře s pacientem*. Brno: IDV PZ, 1995.
- KUČERA, M. *Mluví písmo*. Praha: Avicenum, 1991.
- LEWIS, D. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1995.
- MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J. *Sociální a pedagogická komunikace ve škole*. Praha: SPN, 1990.
- MEDZIHORSKÝ, Š. *Asertivita*. Praha: Alfa, 1991.
- VYBÍRAL, Z. *Úvod do psychologie komunikace*. Hradec Králové: VSP, 1997.
- VÝROST, J., SLAMÉNÍK, I. a kol. *Aplikovaná sociální psychologie I*. Praha: Portál, 1998.
- VYSKOČILOVÁ, E. *Dovednost sociálně komunikovat*. Skripta. Praha: PeF UK, 1978.

Pozn.: Další doplňující literatura bude zadávána podle rozsahu individuálních prací studentů v rámci tutoriálů.